

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ İQTİSADI BÖHRAN MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Xəlilzadə Nəzrin Elşən

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ İQTİSADİ BÖHRAN MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407 – Menecment

İxtisaslaşma: Menecment (sahələr üzrə)

Qrup: 238

Magistrant:

Xəlilzadə Nəzrin Elşən qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Mirzəyev Zakir İlyas oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Xəlilzadə Nəzrin Elşən qızı and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası və iqtisadi böhran məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMIYASI VƏ İQTİSADI BÖHRAN MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: COVID-19 pandemiyası ilə başlayan proses təkcə səhiyyə sahəsində deyil, bütün sahələrdə, xüsusilə iqtisadi, psixoloji, sosial və siyasi sahədə bəşəriyyəti təhdid etməkdə davam edir. Pandemiya çərçivəsində görülməyən tədbirlər qlobal iqtisadiyyatın bütün fəaliyyətini durğunluğa gətirib çıxarıb. Pandemiya böhranı əvvəlki qlobal maliyyə böhranlarından burada fərqlənir. Prosesin dağıdıcı təsirlərindən ciddi şəkildə təsirlənən əmək bazarı dövlətlər tərəfindən dəstəklənsə də, ayrı-ayrı şəxslərin maddi və mənəvi itkilərini kompensasiya etməyə kifayət etmir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu araşdırma ilə Covid-19 pandemiyasının işləyən şəxslər üzərində maliyyə təsirini qiymətləndirmək və fərdlərin bəzi demoqrafik xüsusiyyətlərinə görə sözügedən təsirin fərqi müəyyən etmək, eləcə də iqtisadi göstəricilərin təsirlənmə səviyyəsini ölçmək məqsədi daşıyır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın məqsədi istiqamətində hazırlanmış sorğunun köməyi ilə pandemiya əvvəl işləyən 410 işçi və ya fiziki şəxsdən toplanmış məlumatlar təhlil edilmişdir. Tədqiqatda sorğu metodundan və analiz-sintez, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını tədqiqat mövzusu əsasında yazılmış yerli və xarici məqalələr, təşkilatların illik və rüblük hesabatları, internet resursları və monoqrafiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın hələ də davam etməsi və pandemiya ilə bağlı qaydaların və təkmilləşdirmələrin zamanla yenilənməsi tədqiqatın məhdudluğunu təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Təhlillər nəticəsində müəyyən edilib ki, işçilərin əksəriyyəti iş və ya iş yerini dəyişməli olmuş, əməkhaqları əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, kreditlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmış və rəqəmsal maliyyə əməliyyatlarından istifadə nisbəti artmışdır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Dövrümüzün aktual mövzusunun əhatə edən tədqiqat bir sıra müəssisələr və təşkilatlar üçün əhəmiyyətli nəticələr təqdim edir. İqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr tədqiqat nəticələrindən istifadə edərək risklərin qarşısını ala, mümkün imkanları dəyərləndirə bilərlər.

Açar sözlər: Azərbaycan, COVID-19, iqtisadi böhran

CORONAVIRUS PANDEMIC AND ECONOMIC CRISIS ISSUES

SUMMARY

The actuality of the subject: The process that began with the COVID-19 pandemic continues to threaten humanity not only in the field of health, but in all areas, especially in the economic, psychological, social and political spheres. The measures taken in the framework of the pandemic have led to the stagnation of all activities of the global economy. The pandemic crisis is different from previous global financial crises.

Purpose and tasks of the research: The purpose of this study is to assess the financial impact of the Covid-19 pandemic on working people and to determine the difference in the impact of certain demographic characteristics of individuals, as well as to measure the level of impact on economic indicators.

Used research methods: The survey analyzed data collected from 410 pre-pandemic workers or individuals. The survey used the survey method and analysis-synthesis, generalization methods.

The information base of the research: The research database consists of local and foreign articles, dissertations, annual and quarterly reports of organizations, Internet resources and monographs written on the research topic.

Restrictions of research: The fact that the pandemic is still ongoing and that pandemic-related rules and improvements are updated over time is a limitation of research.

The novelty and practical results of investigation: The analysis found that the majority of employees had to change jobs or workplaces, their salaries were significantly reduced, they were forced to use loans, and the use of digital financial transactions increased.

Scientific-practical significance of results: The research, which covers the current topic of our time, provides important results for a number of enterprises and organizations. Enterprises operating in the field of economics can use the results of research to prevent risks and assess possible opportunities.

Keywords: Azerbaijan, COVID-19, economic crisis

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BASF	Master Builders Solutions Azerbaijan MMC
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ ONUN YARATMIŞ OLDUĞU SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏR	10
1.1. Koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərin miqyası .	10
1.2. COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi təsirlər	17
1.3. Dünya ölkələrinin COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə tədbirləri.....	24
II FƏSİL. PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	35
2.1. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi.....	35
2.2. Pandemiya şəraitində Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin vəziyyəti.....	49
III FƏSİL. PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİNİN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ	55
3.1. Koronavirus pandemiyasının qlobal iqtisadiyyatdakı mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması tədbirləri	55
3.2. Koronavirus pandemiyası ilə mübarizədə dövlət dəstəyi proqramlarının əsas istiqamətləri: antiböhran tədbirləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	75
Cədvəllərin siyahısı	79
Qrafiklərin siyahısı	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19 pandemiyası ilə başlayan proses təkcə səhiyyə sahəsində deyil, bütün sahələrdə, xüsusilə iqtisadi, psixoloji, sosial və siyasi sahədə bəşəriyyəti təhdid etməkdə davam edir. Pandemiya çərçivəsində görülən tədbirlər qlobal iqtisadiyyatın bütün fəaliyyətini durğunluğa gətirib çıxarıb. Pandemiya böhranı əvvəlki qlobal maliyyə böhranlarından burada fərqlənir. Prosesin dağıdıcı təsirlərindən ciddi şəkildə təsirlənən əmək bazarı dövlətlər tərəfindən dəstəklənsə də, ayrı-ayrı şəxslərin maddi və mənəvi itkilərini kompensasiya etməyə kifayət etmir. Digər tərəfdən, COVID-19 pandemiyası bütün bəşəriyyəti təhdid edən bir problem olsa da, onun yaratdığı böhran mühitindən hamı eyni şəkildə və səviyyədə təsirlənmir. İqtisadiyyatın daralması nəticəsində əmək bazarı, iş yeri, gəlir və hüquq itkisi fərdlərin psixososial həyatına mənfi təsir göstərərək, gələcək narahatlığı ilə onları boğur.

Göründüyü kimi, COVID-19 pandemiyası iqtisadi inteqrasiyanın çox inkişaf etmiş səviyyələrə çatdığı bir vaxtda ortaya çıxan və həm tələb, həm də təklifə ciddi ziyan vuran qlobal pandemiya. Dünyanın bir çox ölkələrində faiz dərəcələrinin çox aşağı səviyyədə olduğu bir vaxtda pandemiyanın yaranması pul siyasətinin ən mühüm aləti olan faizlər vasitəsilə tələb və təklifin artırılması imkanlarını azaldır və bu halda, pandemiyanın iqtisadiyyata mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilən siyasət alətlərini məhdudlaşdırır. Odur ki, COVID-19 pandemiyası lazımi iqtisadi tədbirlər vaxtında görülmədikdə dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadi artım templərinə ciddi mənfi təsirlər yarada bilər.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ədəbiyyatlarda 2019-cu ilə qədər olan müddət ərzində Ebola və Zika kimi epidemik xəstəliklərlə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli təxminən 29 milyon araşdırma var. Bununla belə, bu tədqiqatların 1%-dən azında pandemiyalar cins baxımından qiymətləndirilmiş və ya onların təsir sahəsi araşdırılmışdır. BMT-nin Qadın Təşkilatının COVID-19 pandemiyasının qadınlar və kişilər üçün nəticələrinə dair təhlili bu araşdırmalardan biridir. Təhlillərə görə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi, sosial, psixoloji və s. kimi bir çox sahədə həm kişilərə, həm

də qadınlara əhəmiyyətli və mənfi təsir göstərmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kişilər və qadınlar COVID-19 pandemiyasının dağıdıcı təsirlərindən fərqli şəkildə və sürətdə təsirlənirlər. Bundan əlavə McKibbin və Fernando (2020), Barro, Ursua və Weng (2020), Fernandes (2020) tərəfindən COVID-19-un iqtisadi təsirləri fərqli aspektlərdən tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu araşdırma ilə Covid-19 pandemiyasının işləyən şəxslər üzərində maliyyə təsirini qiymətləndirmək və fərdlərin bəzi demoqrafik xüsusiyyətlərinə görə sözügedən təsirin fərqi müəyyən etmək, eləcə də iqtisadi göstəricilərin təsirlənmə səviyyəsini ölçmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədə çatılması üçün bir sıra vəzifələri vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- Koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərin miqyasının nəzəri tədqiqi;
- COVID-19 pandemiyasının yaratdığı sosial problemlərin öyrənilməsi;
- Dünya ölkələrinin COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin təhlili;
- Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi;
- Pandemiyanın Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərə olan təsirinin ölçülməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektini iqtisadi göstəricilər, predmetini isə COVID-19 pandemiyası təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Bu istiqamətdə hazırlanmış sorğunun köməyi ilə pandemiya əvvəl işləyən 410 işçi və ya fiziki şəxsdən toplanmış məlumatlar təhlil edilmişdir. Tədqiqatda sorğu metodundan və analiz-sintez, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Sorğu əsasında toplanılan məlumatlar SPSS statistik proqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını tədqiqat mövzusu əsasında yazılmış yerli və xarici məqalələr, dissertasiya işləri, təşkilatların illik və rüblük hesabatları, internet resursları və monoqrafiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın hələ də davam etməsi və pandemiya ilə bağlı qaydaların və təkmilləşdirmələrin zamanla yenilənməsi tədqiqatın məhdudluğunu təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Təhlillər nəticəsində müəyyən edilib ki, işçilərin əksəriyyəti iş və ya iş yerini dəyişməli olmuş, əməkhaqları əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, kreditlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmış və rəqəmsal maliyyə əməliyyatlarından istifadə nisbəti artmışdır. Bundan əlavə, pandemiya böhranından ən çox əmək bazarının dezavantajlı qruplarından olan qadınların zərər çəkdiyi qənaətinə gəlinmişdir. Digər tərəfdən, aylıq gəliri minimum əmək haqqı səviyyəsində olan işçilərin də böhran mühitindən daha çox təsirləndiyi görünür. Böhrandan mənfi təsirlənən hər iki qrupun ciddi dolanışq stressi və gələcəklə bağlı narahatlıq içində olduğu görünür.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dövrümüzün aktual mövzusunun əhatə edən tədqiqat bir sıra müəssisələr və təşkilatlar üçün əhəmiyyətli nəticələr təqdim edir. İqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr tədqiqat nəticələrindən istifadə edərək risklərin qarşısını ala, mümkün imkanları dəyərləndirə bilirlər. Eləcə də tədqiqat bu sahədə aparılan araşdırmalar üçün əhəmiyyətli ədəbiyyat mənbəyi rolunu oynaya bilər.

I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ ONUN YARATMIŞ OLDUĞU SOSİAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏR

1.1. Koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərin miqyası

COVID-19 pandemiyası öz xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki pandemiyalardan və bu pandemiyaların yaratdığı böhranlardan fərqlənir. COVID-19 pandemiyası (Fernandes, 2020):

- Qlobal bir pandemiyadır,
- Aşağı və orta gəlirli ölkələrdə cəmləşməyib,
- Dünyada faiz dərəcələrinin kifayət qədər aşağı olduğu bir dövrdə ortaya çıxmışdır,
- Dünyanın iqtisadi cəhətdən yüksək inteqrasiya olunduğu bir dövrdə meydana çıxmışdır,
- Təchizat zəncirlərində yayılma təsirlərinə səbəb olur,
- Həm tələb, həm də təklif üzərində dağıdıcı təsirlərə səbəb olur.

Göründüyü kimi, COVID-19 pandemiyası iqtisadi inteqrasiyanın çox inkişaf etmiş səviyyələrə çatdığı bir vaxtda ortaya çıxan və həm tələb, həm də təklifə ciddi ziyan vuran qlobal pandemiyadır. Dünyanın bir çox ölkələrində faiz dərəcələrinin çox aşağı səviyyədə olduğu bir vaxtda pandemiyanın yaranması pul siyasətinin ən mühüm aləti olan faizlər vasitəsilə tələb və təklifin artırılması imkanlarını azaldır və bu halda , pandemiyanın iqtisadiyyata mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilən siyasət alətlərini məhdudlaşdırır. Odur ki, COVID-19 pandemiyası lazımı iqtisadi tədbirlər vaxtında görülmədikdə dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadi artım templərinə ciddi mənfi təsirlər yarada bilər.

COVID-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatına və maliyyə bazarlarına birbaşa və dolayısı ilə təsir edib. Tarixi prosesdə bəhs edilən bütün pandemiyalarda pandemiyaların iqtisadi təsirləri müşahidə edilmişdir. Pandemiyaların baş verdiyi dövrün şərtlərinə uyğun olaraq təsərrüfat fəaliyyətində dəyişikliklər baş verdi. Tarixi

prosesdə pandemiyalarda hökumət və qurumların fəaliyyəti müşahidə edilməsə də, son pandemiyalarda olduğu kimi, hökumətə, qurumlara və vətəndaşlara iqtisadi təsirlər göstərmişdir. Son pandemiyalardan yaranan xəstəliklərin birbaşa iqtisadi təsirlərinə xəstələr və maliyyələşdirənlər (məsələn, hökumətlər, sığortaçılar) tərəfindən səhiyyə xərclərinin artması və tibb işçilərinin iş yükünün artması daxildir. Dolayısı təsirlərə ölüm nəticəsində əmək itkisi, xəstəlik və məhdudiyət nəticəsində əmək məhsuldarlığının itirilməsi daxildir. Pandemiya zamanı milli və beynəlxalq səyahətlərin azalması, idman və digər tədbirlərdə kütləvi toplantıların azalması, məktəblərin bağlanması virusun yayılmasının azaldılmasına yönəlmiş təcrübələrdir (Verikios vd., 2011).

Bütün dünyada sektorlar baxımından COVID-19-dan təsirlənən əsas sektorlar kənd təsərrüfatı və neft məhsulları olub. İkinci dərəcəli sahə emal sənayesidir. Üçüncü sektorlar təhsil, maliyyə sənayesi, səhiyyə və əczaçılıq sənayesi, qonaqpərvərlik, turizm və aviasiya, daşınmaz əmlak və mənzil, idman sənayesi, informasiya texnologiyaları, media və tədqiqat və inkişaf, qida sənayesidir (Nicola vd., 2020). İstehsal sektorunun yəqin ki, üçqat zərbə alacağı bildirilir (McKibbin K. və Fernando A., 2020). Belə ki, 1) Xəstəliyin dünyanın istehsal mərkəzlərində (Şərqi Asiya) diqqət mərkəzində olduğu və digər sənaye nəhənglərində, ABŞ və Almaniyada sürətlə yayıldığı üçün tədarükün birbaşa kəsilməsi istehsala mane olacaq. 2) Təchizat zənciri daha az təsirlənən ölkələrdə istehsal sektorlarına zərər verəcək və bu, ölkələrin bir-birindən ehtiyac duyduqları idxal sənaye girdilərini əldə etmələrini çətinləşdirəcək və bahalaşdıracaq, beləliklə də birbaşa tədarük şoklarını artıracaq. 3) (1) məcmu tələbdə makroiqtisadi azalmalar (yəni tənəzzüllər) səbəbindən tələb pozulmaları olacaq və (2) istehlakçıların satın almada gecikmələri müəssisələr tərəfindən investisiyaların gecikməsinə səbəb olacaq (McKibbin K. və Fernando A., 2020).

COVID-19 pandemiyasının iqtisadi və psixososial nəticələri dünya miqyasında görünməmiş bir vəziyyətə çevrildi (Aslan H. və Yalçın İ., 2021). Pandemiya və pandemiya qorunma tədbirləri çərçivəsində tətbiq edilən məhdudiyətlər nəticəsində müştərilərin tələbləri azaldı, iqtisadiyyatda tənəzzüllər başladı, müəssisələr

kiçildi, işçilər işdən çıxarıldı və işsizlik və işsizlik nisbətləri artdı, iqtisadi artım əngəllənmiş (Kalkın B. və Erdem C., 2021), iqtisadi sabitliyə mənfi təsirləri, iqtisadi fəaliyyətlərdə fasilələrin olduğu müşahidə edilmişdir (Köten, 2021). COVID-19 karantin kimi müxtəlif məhdudiyətlər və tədbirlərlə iqtisadi fəaliyyəti məhdudlaşdıraraq qlobal iqtisadiyyata böyük makro və mikro səviyyəli təsirlərə və struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Makro səviyyədə səhmlərin qiymətləri azalmış, bazar dəyişkənliyi və qeyri-müəyyənlik artmış, istehsalçılara, istehlakçılara və investora inam itkisi artmış, tələb və təklif azalmış, normal istehlak nümunələri pisləşmiş, bazar anomaliyaları baş vermiş, əmək bazarlarına, qlobal təchizat zəncirlərinə və istehlak davranışlarına mənfi təsirlər yaşanmışdır. Mikro səviyyədə onların fəaliyyətini həyata keçirməkdə və öhdəliklərini yerinə yetirməkdə, borclarını ödəməkdə və ya debitor borclarını toplamaqda çətinliklər, tədarük zəncirində fasilələr və gəlirlərində azalmalar yaranmışdır (Cavlak U. və Yılmaz İ., 2021).

Qeydlərə görə, mehmanxana və restoranlara olan tələbatın qlobal azalması kənd təsərrüfatı mallarının qiymətlərinin 20% ucuzlaşmasına səbəb olub (Bhosale, 2020). Virusun daşıyıcıları ilə təmasdan qaçmaq üçün işçilərin özlərini təcrid etmək tövsiyəsi məhsulların yoxlanılması və daşınmasında mühüm rol oynayan müfəttişlərin və çatdırılma işçilərinin sayına təsir göstərir. Bu vəziyyətin ət və tərəvəz kimi tez xarab olan məhsullar üçün əhəmiyyətli yan təsirləri olduğunu vurğulamaq vacibdir. Bundan əlavə, pandemiya dövründə bazarlar əmtələri dəyişdirmək qabiliyyətinə təsir edən alt ticarəti dayandırdı (Bhosale A., 2020).

Neftə tələbi zəiflədən virus pandemiyası fonunda neft qiymətləri müharibəsinin qlobal iqtisadiyyata ciddi təsir göstərməsi ehtimalı var (Silva et al., 2020). Normal vaxtlarda ucuz neft iqtisadiyyatlar üçün üstünlük ola bilərdi. Bununla belə, insanlara sosial məsafəni tətbiq etmək tapşırıldığı və işçi sinif işçiləri işlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı qeyri-müəyyən olduqları üçün neftə qənaəti daha çox xərəcə yönəltmək mümkün deyil. Həmçinin, istehlak aktivliyindəki hər hansı bir artım, şist qazı kimi digər enerji növlərindən əldə edilən gəlirdə insanlara dəyən zərərdən daha çox olacaq. Bu

kontekstdə, İmperator Kollecinin İqlim Maliyyəsi və İnvestisiya Mərkəzinin iqtisadi modelləşdirilməsi "Karbon Dividendləri"ni təklif etmişdir (Husain et al., 2015).

British Plastics Federation (IPF) tərəfindən 2020-ci ildə aparılan sorğu COVID19-un Böyük Britaniyadakı istehsal müəssisələrinə necə təsir etdiyini araşdırıb. Respondentlərin 80%-dən çoxu növbəti 2 rübdə dövriyyədə azalma gözlədiyini, 98%-i isə pandemiyanın biznes fəaliyyətlərinə mənfi təsirindən narahatlığını ifadə edib (Silva et al., 2020). Təchizat zəncirlərindəki pozulmalar və özünütəcrid siyasətləri səbəbindən müəssisələrin ən vacib narahatçılığı idxal problemləri və kadr çatışmazlığı idi. Həqiqətən, "evdən işləmək" bir istehsal şirkəti daxilində bir çox iş rolları üçün uyğun seçim deyil. Bununla belə, Kimya Sənayesinin qlobal istehsalını 1,2% azaldacağı təxmin edilir. Bu, 2008-ci il maliyyə böhranından bəri sənaye üçün ən pis daralma olacaq (Guha et al., 2020). Çində hasilatı artırmaq prosesində olan BASF kimi iri kimya istehsalı şirkətləri əməliyyatlarını təxirə salmalı olub. Bu vəziyyət proqnozlaşdırılan artımın yavaşlamasına səbəb olacaq (Knieps Y., 2020).

COVID-19 məktəbəqədər təhsildən tutmuş ali təhsilə qədər təhsil sisteminin bütün səviyyələrinə təsir edib. Bu istiqamətdə ölkələrdə təhsil sektorunda müxtəlif siyasətlər həyata keçirilib. Xüsusilə Almaniyada və İtaliyada təhsil bağlanmadan davam etsə də, İngiltərədəki əsas sektorlarda çalışan işçilərin uşaqları istisna olmaqla, hamısı üçün məqsədyönlü bağlanma həyata keçirildi. Bundan əlavə, 100-dən çox ölkə ölkə miqyasında təhsil müəssisələrini (məktəblər, universitetlər kimi) bağlamaq qərarına gəlib (D'Orville O., 2020). Təhsil müəssisələrinin bağlanması nəticəsində milyonlarla tələbənin təsirləndiyi təxmin edilir (D'Orville, 2020). Təhsil müəssisələrinin bağlanmasında məqsəd virusun müəssisələr daxilində yayılmasının və həssas əhali qruplarına keçməsinin qarşısını almaq olsa da, bu, bir çox mənfi sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarıb. Bu halda, sosial təcrid zamanı təhsilin rəqəmsal şəkildə davam etdirilməsinə imkan yaradan texnologiyaya daxil ola bilən yüksək gəlirli insanlarla bu imkanlardan istifadə edə bilməyən aşağı gəlirli insanlar arasında böyük bərabərsizlik var (Frenette N. və digərləri, 2020).

COVID-19-un təhsil baxımından mənfi təsirlərindən biri də ali təhsil sahəsində COVID-19-dan başqa bir çox mövzuda araşdırmaların təxirə salınması nəticəsində məzun tədqiqat cəmiyyətinə mənfi təsirləridir (Marinoni L. və digərləri, 2020). Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyası dövründə ləğv edilən və ya təxirə salınan elmi konfransların sayı ilə bağlı narahatlıqlar qaldırıldı və bir çox konfrans onlayn olaraq keçirildi. Lakin bu “virtual konfranslar” çox vaxt insanların qeyri-rəsmi şəbəkə və elmi ünsiyyət vasitələrinə uyğun gəlmir.

COVID-19 dünyada xüsusilə səhiyyə sistemləri üçün daha əvvəl görünməmiş problem yaratdı. Xüsusilə, tibb işçiləri üçün risk bütün dünyada səhiyyə sistemlərinin ən böyük təhlükəsizlik zəifliklərindən biri olmuşdur (Kang A. və digərləri, 2020). Yüksək səhiyyə xərcləri, N95 üz maskaları da daxil olmaqla qoruyucu vasitələrin olmaması və bir neçə ICU çarpayısı və ventilyatorlar xəstə baxımının çatdırılmasında zəifliklərə səbəb olur (Zhang et al., 2020). Bütün bunlara əlavə olaraq, xəstəlik halında əhəmiyyətli maliyyə nəticələrinə səbəb ola biləcək virus infeksiyasına meyilli işlərdə işləyə bilən sığortasız şəxslərlə bağlı narahatlıqlar da yaranmışdır (Tolbert M., 2020).

Turizm sektoru həm səyahət tələbinə, həm də təklifə təsir edən COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlardan biridir. Dünya Səyahət və Turizm Şurası global səyahət və turizm sektorunda 50 milyon iş yerinin COVID-19-un birbaşa nəticəsi olaraq risk altında ola biləcəyini vurğuladı (Faus A., 2020). Avropada səyahət və turizm sektorunda 50-dən çox Avropa dövlət və özəl təşkilatını əhatə edən Avropa Turizm Manifestosu alyansı təcili tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini vurğuladı. Bu kontekstdə turizm və səyahət sektoru üçün milli hökumətlərdən müvəqqəti dövlət yardımı göstərməli olduğu bildirilib. O, həmçinin likvidlik çatışmazlığını aradan qaldırmaq, o cümlədən AI tərəfindən Corona Cavab İnvestisiya Təşəbbüsü vasitəsilə təmin edilən vəsaitlər və qısa və orta müddətli kreditlərə tez və asan çıxışı təmin etmək üçün Avropa İşsizliyi Təkrar Sığorta Proqramının işə salınmasına çağırış edib. Bakar və Rosbinin (2020) araşdırmasına görə, səyahət sənayesi sosial uzaqlaşma və lazımsız səyahətlərə məhdudiyətlərin tətbiqi ilə bağlı

sərt hökumət əmrlərindən sonra görünməmiş rezervasiyaların ləğvi və tələbin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə üzləşdi. Pandemiya dövründə dünya miqyasında ölkələr arasında sərhədlərin bağlanması ilə səyahət qadağaları qoyuldu. Müvafiq olaraq, Çin, İran və bəzi Aİ ölkələrindən olan bütün xarici vətəndaşların ABŞ-a girişi qadağandır. Britaniya Xarici İşlər Nazirliyi ölkə vətəndaşlarına əsas beynəlxalq səyahətlərdən başqa heç bir səyahət planı etməməyi tövsiyə edərkən, Avropada Aİ komissiyasının rəhbəri; O, Aİ hüdüdlərindən kənara bütün vacib olmayan səyahətlərin 30 günlük dayandırılmasını təklif etdi. Bu səyahətlərin dayandırılması Asiya və Afrikada da həyata keçirilir (Brooks et al., 2020).

Daşınmaz əmlak sənayesi də COVID-19 səbəbiylə böyük qeyri-müəyyənliklə üzləşdi. Fərdi səviyyədə sosial uzaqlaşdırma tədbirləri satış prosesinin vacib hissəsi olan evə baxışları azaldı. Həm alıcılar, həm də satıcılar planlarını yenidən nəzərdən keçirməli olublar. Satıcılar getdikcə daha çox əmlaka baxmağa gələn potensial alıcıların sağlamlığı ilə bağlı arxayınlıq axtarırlar (Pickford S., 2020). Bəzi daşınmaz əmlak agentləri COVID-19 virusunun yayılması riskini minimuma endirmək üçün Skype və FaceTime vasitəsilə evlər təklif edirlər. ABŞ-dakı brokerlər həmçinin potensial alıcılardan maraqlarını və satın alma ehtimallarını ölçmək üçün əvvəlcədən qeydiyyatdan keçmələrini xahiş edirlər (Gujral et al., 2020).

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, pandemiya zamanı dünyada minlərlə işçi ixtisara və ya müvəqqəti, ödənişsiz məzuniyyətə göndərilib. İstər-istəməz bu ixtisar və ya məzuniyyət fərdlərin kirayə, ipoteka və müxtəlif məişət xərclərini ödəmək qabiliyyətinə ciddi təsir göstərəcək. Bunun qarşısını almaq üçün, Böyük Britaniya hökumətinin verdiyi 350 milyard funt-sterlinq vəsaitin bir hissəsi, ipoteka kreditorları; Bu, maliyyə çətinliyi olanlara üç aylıq ipoteka məzuniyyəti təklif etmək üçün istifadə ediləcək. Hökumət, həmçinin alıcılara və kreditorlara bağlanma zamanı (karantin, komendant saatı) danışıqları təxirə salaraq əməliyyatları dayandırmağı tövsiyə etdi (Gujral et al., 2020). Bununla belə, COVID-19-un daşınmaz əmlak və mənzil sektoru

haqqında spekulyasiya etmək hələ tezdir. İnfeksiya hələ də mənzil bazarına ciddi təsir göstərməyib.

Qida sənayesi, o cümlədən qida paylanması və pərakəndə satış, insanlar çaxnaşmaya və qida ehtiyatı yığıqlarına görə təzyiq altındadır. Çaxnaşma alışı İngiltərədəki evlərdə 1 milyard funt sterlinq dəyərində ərzaq artımı ilə nəticələndi. Ərzaq məhsullarına olan bu yüksək tələbat onlayn qida çatdırılmasına da təsir etdi. Çatdırılmalar gec gəldiyi və ya heç çatmadığı üçün şirkətlər artıq sifarişlərlə mübarizə aparmalı oldular. Həmçinin, ianələr azaldığından ərzaq bankları çaxnaşma alışından və ərzaq ehtiyatından təsirləndi. Ərzaq ehtiyatlarının tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlar həm də o deməkdir ki, ehtiyata ehtiyacı olmayan həssas insanlar yemək tapa bilməyəcəklər. Bundan əlavə, ərzaq məhsullarına yüksək tələbat müstəqil supermarketlərə də təsir edib. Supermarketlər ərzaq məhsullarına böyük tələbat olsa da, restoran və kafelər bağlanmaq məcburiyyətində qalıb. Bu mağazaların əksəriyyəti həmişəlik bağlanma riski altındadır və işçilərinin çoxu işlərini itiriblər (Bartik et al., 2020). COVID-19-un qida sənayesinə təsiri İngiltərədəki fast food şəbəkəsi Leonu iş modelini dəyişməyə məcbur etdi. Qeydlərə görə, 65 restoranın soyuduculu mağazalara çevrildiyi deyilir. Yerli mağazalar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə çaxnaşma alışının qarşısını almaq üçün qida məhsullarının müştərilərə pulsuz çatdırılması, həddindən artıq sıxlığın qarşısını almaq üçün istənilən vaxt icazə verilən müştərilərin sayına məhdudiyyətlər və məhsullarını aldıkları tədarükçülərin sayının artırılması daxildir (Jack A., 2020).

1.2. COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi təsirlər

COVID-19 pandemiyası turizmdən, tibbi təchizatdan, digər qlobal təchizat zəncirlərindən, elektron və maliyyə bazarlarından, enerji və ərzaq bazarlarından tutmuş, demək olar ki, bütün sosial fəaliyyətlərə hərtərəfli təsir göstərir.

Ənənəvi olaraq, pandemiyanın iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi və xüsusilə onların gətirdiyi gəlir itkisinin qiymətləndirilməsi ölüm nisbəti və xəstə insanların sayı kimi məlumatlara əsaslanır (Fernandes, 2020). Bu hesablamalara həmçinin pandemiya ilə əlaqədar tibb işçilərinin sərf etdiyi vaxt və gəlir, tibbi xidmət və dəstək xidmətlərinə birbaşa xərclər daxildir (Fernandes A., 2020). Bununla belə, bu ənənəvi yanaşma hələ peyvəndi olmayan, sürətlə yayılan COVID-19 pandemiyası kimi bir pandemiyanın real iqtisadi dəyərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilər (McKibbin K. və Fernando A., 2020).

COVID-19 pandemiyasının gedişatının gündən-günə dəyişməsi və pandemiyanın nə qədər davam edəcəyi və bitdikdən sonra normal iqtisadi həyata nə qədər tez qayıdacağına dair qeyri-müəyyənlik bu pandemiyanın insana təsirlərini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir. iqtisadi artım. Ancaq pandemiyanın başlanmasından dərhal sonra bəzi tədqiqatçılar mövcud məlumatların işığında və müxtəlif ssenariləri nəzərə alaraq bəzi proqnozlar verdilər.

McKibbin və Fernando (2020) yeddi fərqli ssenari çərçivəsində 24 ölkə və region üçün simulyasiya analizində bu ölkələrdə COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu ÜDM itkisini təxmin ediblər. Bu ssenarilərdən ilk üçü pandemiyanın yalnız Çinlə məhdudlaşacağını fərz etsə də, növbəti dörd ssenaridə pandemiyanın qlobal ölçü qazanacağı güman edilir (McKibbin və Fernando, 2020). Təhlildə ilk altı ssenaridə pandemiyanın şokunun müvəqqəti olduğu, yeddinci ssenaridə isə pandemiyanın qalıcı şoka səbəb olacağı da qəbul edilmişdir. COVID-19 pandemiyasının qlobal xarakter aldığını nəzərə alsaq, ilk üç ssenari istisna olmaqla, digər ssenarilərin nəticələrini araşdırmaq lazımdır. Pandemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin aşağı olduğu ehtimal edilən dördüncü ssenarinin nəticəsinə görə, qlobal iqtisadiyyat 2020-ci ildə 2,330 milyard dollar ÜDM itkisinə məruz qalacaq. Pandemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin

orta hesab olunduğu beşinci ssenariyə görə, bu itki 5 milyard 305 milyard dollar, pandemiyanın yaratdığı şokun şiddətinin yüksək olduğu altıncı ssenariyə görə, 9,170 milyard dollardır. Nəhayət, pandemiyanın davamlı olduğu və şokun şiddətinin aşağı olduğu yeddinci ssenariyə görə, ÜDM itkisi 2,230 milyard dollar olacaq (McKibbin və Fernando, 2020).

Barro, Ursua və Weng (2020) araşdırmalarında 1918-1920-ci illər arasında müşahidə edilən Böyük Qrip Pandemiyasının COVID-19 pandemiyasının qiymətləndirilməsində ən pis vəziyyət ssenarisini təmsil edə biləcəyini bildirdi. Bu ssenariyə əsaslanan simulyasiya təhlilinə əsaslanaraq, Barro, Ursua və Weng (2020) iddia edirlər ki, COVID-19 pandemiyası nəticəsində tipik bir ölkə ÜDM-də 6%, şəxsi istehlakda isə 8% azalma yaşayacaq. xərclər. Bunun böyük iqtisadi daralmaya səbəb ola biləcəyini bildirdilər.

Fernandes (2020) COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsirləri; Braziliya, Kanada, Çin, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə və ABŞ üçün təhlil etdiyi araşdırmasında iqtisadi fəaliyyətlərdə ciddi durğunluq dövrünün bir olduğu üç fərqli ssenaridən çıxış edib. ay yarım, üç ay və dörd ay yarım. İqtisadi fəaliyyətlərin ay yarım dayandığı mülayim ssenariyə görə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi dəyəri sözügedən ölkələr üçün ÜDM-nin 2,9%-i ilə 4,6%-i arasında dəyişir. Bu ssenariyə görə, Çin istisna olmaqla, araşdırılan ölkələrin iqtisadi artım templəri 2020-ci il üçün 0,8% - 3,2% arasında azalacaq. İqtisadi fəaliyyətlərin üç ay müddətinə dayandırılacağı ehtimal edilən ikinci ssenariyə görə, nəzərdən keçirilən ölkələrdə iqtisadi artım 0,6% ilə 6,9% arasında azalacaq. Nəhayət, dörd ay yarım ərzində iqtisadi fəaliyyətin durğunluğu vəziyyətində tədqiq olunan ölkələrdə iqtisadi artım templəri 3,7% ilə 10,7% arasında azalacaq (Fernandes, 2020).

COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsirləri ilə bağlı bu araşdırmalara əlavə olaraq, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar da mövcud məlumatlar işığında müxtəlif qiymətləndirmələr aparırlar. OECD-nin martın 2-də açıqladığı aralıq hesabatda 2020-ci il üçün təxmin edilən qlobal iqtisadi artım tempinin COVID-19 pandemiyası

səbəbindən 2,4%-ə qədər azalacağı və iqtisadi artımın birinci rübdə böyük ehtimalla mənfi olacağı bildirilib (OECD, 2020). Sözügedən aralıq hesabatda Dünya və G-20 ölkələri üzrə iqtisadi artım proqnozları və bu proqnozların 2019-cu ilin noyabr ayında verilən proqnozlardan sapmaları Cədvəl 1-də göstərilib.

Cədvəl 1: 2 mart 2020-ci il OECD-nin iqtisadi böyümə təxmini

	OECD Mart 2020 hesabat təxmini (%)	OECD Noyabr 2019 təxminindən fərqi (%)
Dünya	2.4	-0.5
G-20	2.7	-0.5
Avstraliya	1.8	-0.5
Kanada	1.3	-0.3
Avropa bölgəsi	0.8	-0.3
Almaniya	0.3	-0.1
Fransa	0.9	-0.3
İtaliya	0.0	-0.4
Yaponiya	0.2	-0.4
Türkiyə	2.7	-0.3
Böyük Britaniya	0.8	-0.2
ABŞ	1.9	-0.1
Argentina	-2.0	-0.3
Braziliya	1.7	0
Çin	4.9	-0.8
Azərbaycan	4.8	-0.2

Mənbə: OECD, OECD Interim Economic Assessment Corona Virus The World Economy at Risk, 2020

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, OECD 2019-cu ilin noyabr ayında G-20 ölkələri üçün iqtisadi artım proqnozlarını COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2020-ci ilin martında aşağıya doğru yenilədi. Cədvələ görə, iqtisadi artım tempi təxminində ən yüksək azalma 0,8% ilə Çində baş verir. İƏİT-in 2 mart 2020-ci il tarixində verdiyi iqtisadi artım proqnozları ilə tədqiqatçılar tərəfindən verilən proqnozları müqayisə etdikdə, İƏİT-in COVID-19 pandemiyasının iqtisadi artıma təsirləri ilə bağlı daha müsbət perspektivə malik olduğunu söyləmək olar. Bununla belə, pandemiyanın

gedişi günden-günə dəyişir və bu, İƏİT-in proqnozlarını yenidən nəzərdən keçirməsinə səbəb olur. Əslində, İƏİT COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar tətbiq edilən sərt məhdudiyyətlərin illik iqtisadi artım tempinə hər ay 2%-ə qədər azaldıcı təsir göstərdiyini və bu istiqamətdə sözügedən məhdudiyyətlərin davam edəcəyi təqdirdə üç aydan sonra onlar illik iqtisadi artım templərini 4%-ə qədər azaldacaqlar.- 6%-ə (OECD, 2020).

OECD ilə yanaşı, BVF iqtisadi artım proqnozlarını COVID-19 pandemiyası ilə yeniləyib. BVF 2020-ci ilin yanvar ayında dərc etdiyi Dünya İqtisadi Görünüşü hesabatında qlobal iqtisadiyyatın 2020-ci ildə 3,3% artacağını proqnozlaşdırmışdı (BVF, 2020). Bununla belə, BVF direktoru Kristalina Georgieva martın 23-də G-20 ölkələri ilə keçirilən konfransda bildirib ki, 2020-ci ildə qlobal artım mənfə olacaq və biz 2008/2009 Qlobal Maliyyə Böhranı və ya daha pis tənəzzüllə üzləşəcəyik (BVF, 2020). Kristalina Georgieva da 2021-ci ildə bərpa gözlədiklərini bildirdi (BVF, 2020). Əslində, BVF 2020-ci ilin aprel ayında Dünya İqtisadi Görünüş hesabatını yenilədi və 2020-ci ildə qlobal iqtisadiyyatın 3,0%, inkişaf etmiş ölkələrin 6,1%, inkişaf etməkdə olan bazarlar və inkişaf etməkdə olan ölkələrin 1,0% daralacağını təxmin etdi (BVF, 2020).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamentinin aprelin 1-də açıqladığı hesabatda, ən pis ssenarinin keçərli olacağı təqdirdə, qlobal ÜDM-in 2020-ci ildə 0,9% azalacağı, iqtisadi məhdudiyyətlərin üçüncü rübdə də davam edəcəyi təqdirdə, qlobal iqtisadiyyatda daralmanın daha yüksək olacağı ifadə edildi.

İqtisadi artımla bağlı vurğulanması lazım olan digər vacib məqam COVID-19 pandemiyasından ən çox hansı sektorların təsirlənəcəyidir. Şübhəsiz ki, insanların hərəkətliliyinə qoyulan məhdudiyyətlər ən çox xidmət sektoruna və bu sektor daxilində, xüsusilə pərakəndə ticarət, əyləncə və yerləşdirmə, istirahət və nəqliyyat xidmətlərinə təsir edəcək. Ona görə də pandemiyanın mənfə təsirləri bu sektorların əhəmiyyətli paya

malik olduğu ölkələrdə daha çox hiss olunacaq. Bu sektorların da əmək tutumlu olması pandemiya ilə bağlı ciddi işsizlik probleminin yaşana biləcəyindən xəbər verir.

Uzun müddət dünyanı təsir edən və kütləvi ölümlərə səbəb olan global pandemiyalar bu gün olduğu kimi keçmişdə də insan itkisi ilə yanaşı mühüm iqtisadi və sosial təsirlər də yaratmışdır. Bu gün COVID-19 pandemiyası ilə gündəmə gələn bu təsirlər, tarixi prosesdə ortaya çıxan pandemiyalarla birlikdə qiymətləndirildikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Bütün pandemiyaların sosial və iqtisadi həyata təsirləri olmuşdur.

- Tələb və təklif təsirləri aparıcı iqtisadi təsirlərdir. Ölüm, xəstəlik və pandemiyaların sürətini azaltmaq üçün tətbiq edilən məhdudiyətlər istehsalın azalmasına və beləliklə də inflyasiyaya səbəb olan tədarük effekti yaradıb. İşçi qüvvəsi təklifinin azalması, gəlirin aşağı olması, əmanətlərin azalması və bununla da investisiyaların azalması müşahidə olunub.

- İstehsalın azalması ölkələrin artım templərinə mənfi təsir göstərsə də, rifahın əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsinə səbəb olmuşdur.

- Gəlirlərin azalması ilə paralel olaraq əsas ərzaq məhsullarına çatmaqda problemlər yarandı.

- Məhdudiyətlər və pandemiyanın yayılması qorxusu ölkələr arasında ticarət həcmi geriləmiş, eyni zamanda ölkələr arasında ticarət pandemiyanın yayılmasını sürətləndirmişdir. Pandemiyadan ən çox təsirlənən sektorlar turizm, pərakəndə satış, nəqliyyat və xidmət sektorları olub.

- Güvən itkisi və qorxuya əsaslanan xərcləmə meyllərinin bazarlara mənfi təsirləri.

- Mövcud səhiyyə sistemi şübhə altına alınmış və yeni tibbi təcrübələr ön plana çıxmışdır. Pandemiyaların mənbəyini müəyyən etmək üçün intensiv tədqiqatlar aparılarkən, pandemiya qorunmaq üçün karantin və təcrid tədbirləri həyata keçirilib. Yeni ortaya çıxan xəstəlik üçün ayrı-ayrı tibb bölmələri və xəstəxanalar yaradılarkən, pandemiyanın qarşısını almaq üçün həm milli, həm də beynəlxalq

səviyyədə dərman inkişaf etdirmə işləri aparılır. Təbabətin inkişafı pandemiyaaların səbəbləri haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə kömək etdi.

- Tarixdə böyük global pandemiyaalar müharibə və ya ticarət kimi səbəblərdən yayılarkən, son pandemiyaalarda texnoloji inkişafa paralel olaraq artan səyahətlər (dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı) bu pandemiyaaların yayılmasını sürətləndirmişdir.

- Pandemiya və onun nəticələri zamanı bazarı rahatlaşdırmaq üçün hökumətlər tərəfindən göstərilən dəstək dövlət xərclərini artırdı.

- Digər iqtisadi təsir pandemiya sonrası texnologiyaya əsaslanan e-ticarət, logistika, onlayn təhsil və evdə iş mühiti kimi sahələrdə sektoral inkişaf olmuştur.

- Pandemiyaalar yeni istehlak vərdişlərinin yaranmasına səbəb olmuştur.

- Pandemiya dövründə və sonrasında yerli və mərkəzi hökumətlərin xərclərində artım olmuştur. Ölkələr pandemiya dövründə yavaşlayan iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün pul və fiskal siyasətlər həyata keçiriblər.

- Pandemiyaaların insan həyatına təsiri isə ilk növbədə miqrasiya kimi ortaya çıxmış və miqrasiya fenomeni pandemiyaaların yayılmasında mühüm amil olmuştur. Xüsusilə aşağı gəlir səviyyəsi olan insanların şəhər və ölkələrin dəyişməsi tarix boyu bir çox pandemiyaaların artmasında mühüm rol oynamışdır. İnsanların epidemik xəstəliklərə görə miqrasiyası onların həyat tərzinin dəyişməsinə səbəb olmuştur.

- Pandemiyaalarda müşahidə edilən digər təsir urbanizasiyanın artmasıdır. İnsanlar daha yaxşı həyat təklif edəcəkləri ümidi ilə şəhərlərə köç edirdilər. Bununla belə, urbanizasiya ilə xəstəliklərin ötürülmə sürəti artmışdır.

- Pandemiyaalar yardım təşkilatlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranmasına və ictimai həyatda həmrəyliyi önə çıxararaq fəaliyyətlərinin artmasına səbəb olmuştur. Eynilə, pandemiya dövründə dini qurumlar da fəaliyyətlərini artırdılar.

- İnsanların normal dövrlərdə həyata keçirdikləri fəaliyyətlər (festivallar, yarmarkalar, turistik səfərlər, ziyarət və s.) pandemiyaaların yayılmasını artırmışdır.

COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə ən təsirli üsul qarşısının alınmasıdır (Bruns et al., 2020). Bunun üçün fərdi və sosial cəhətdən mümkün qədər karantin tətbiq etmək,

maska taxmaq, gigiyena qaydalarına riayət etmək və fiziki məsafəyə diqqət yetirmək bütün ölkələrin tətbiq etdiyi ən uyğun model hesab olunur. Tam təcrid etmək mümkün olmasa da, bunun üçün şərtlər minimuma qədər yerinə yetirilməlidir. Qrup halında bir yerdə olmaq vərdişinə son qoyulmalıdır. Xəstəliyin sayının artması yaxın təmas yolu ilə ötürüldüyü üçün ikinci insanlarla uzun müddət eyni mühitdə qalmamağa özümüzün və başqalarının sağlamlığına diqqət yetirmək vacibdir. Şəxs xəstəliyin az və ya heç bir simptomu olmayan COVID-19 xəstəsi ola bilər və onun daşıyıcısı olduğunu bilməyə bilər. Bu halda digər insanın sağlamlığını risk altına qoyur.

Bundan əlavə, təcridliyə riayət etmək cəmiyyətlərin mədəni davranış nümunələri ilə sıx bağlıdır. Əl sıxmaq, qucaqlamaq, öpmək, burnu və alını bir-birinə sıxaraq salamlaşmaq və s. Yaxın ünsiyyət tələb edən mədəni davranış nümunələri virusun yayılma sürətini artırır. Məsələn, Cənubi Avropalılar arasında sosial əlaqələr və qarşılıqlı əlaqə Avropanın digər bölgələrində yaşayan insanlardan daha çoxdur. Və ya, Latın Amerikalılarının sosial-mədəni qarşılıqlı əlaqədə saxladıkları fiziki məsafə və münasibətlər Şimali Amerikalılara nisbətən daha az rəsmidir. Necə ki, bu yaxınlarda İngiltərə, Fransa və İspaniyada qadağalar yenidən gündəmə gəldiyində, sosial məsafə qaydalarına məhəl qoymayan, fərdi azadlıqlarını ifadə edən və qadağalara qarşı boykot qərarı verən əhəmiyyətli bir insan kütləsinin başqa bir nümunəsini göstərmək olar. Bu mənada, sosiallaşma və mədəni qarşılıqlı əlaqənin yüksək olduğu belə cəmiyyətlərdə ənənəvi davranışları dəyişdirmək səyləri çətin ola bilər.

Heç bir pandemiya əbədi qalmayacaqdır. Zamanla, COVID-19 pandemiyası da insanların həyatını və mövzu sahəsini tərk edəcək. Lakin bu o demək deyil ki, o, tamamilə gündəmdən düşməlidir. Onun cəmiyyətlərə vurduğu zərər, uzun və qısamüddətli təsirləri, sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi nəticələri ilə birlikdə uzun müddət müzakirə olunacaq. Tarix səhifəsində araşdırılacaq bir pandemiya mövzusu kimi tədqiqatçılara xidmət edəcək. Hələlik, COVID-19 pandemiyasının yaratdığı təsirləri nəzərə alsaq, qlobal və milli iqtisadi göstəricilərin qısa zamanda yaxşılaşmayacağını və cəmiyyətlərdə virus yönümlü sosial həyatın uzun müddət davam

edəcəyini proqnozlaşdırmaq olar. Bu vəziyyət dövlətlərin pandemiya ilə irəli gələn problemlərin həllini qlobal mübarizədən daha çox milli mübarizə daxilində axtarmasına səbəb olur. Demək olar ki, insan inkişafı, inteqrasiya, modernləşmə, liberallaşma və qlobal vətəndaşlıq kimi anlayışlar pandemiya prosesi ilə bir müddət də olsa, yerini milli mübarizəyə buraxıb.

1.3. Dünya ölkələrinin COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə tədbirləri

Çinin Uhan şəhərində başlayan və domino effekti yaradaraq bütün dünyaya təsir edən pandemiya qlobal iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmaqda davam edir. Pandemiya prosesinin mənfi təsiri kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmət, maliyyə, təhsil, səhiyyə, turizm, idman və medianın demək olar ki, bütün sahələrində hiss olunur. Bütün bu təsirləri sağlamlıq, iqtisadiyyat və sosial olaraq üç qrupda toplamaq mümkündür.

Sağlamlıq sahəsindəki təsirlər, diaqnoz, karantin və müalicədəki çətinliklər, şübhəli və ya təsdiqlənmiş halların təqib və izlənməsindəki çatışmazlıqlar, səhiyyə sistemindəki mövcud problemlər (yataq tutumu, tibbi avadanlıq, xəstəxanaların sayı və həkimlər), pandemiya ilə həddindən artıq yüklənmə və sistemin dayanması, təqib edilməməsi, dərman preparatları və s. təchizat zəncirinin pozulması və tibb işçilərinin müvafiq avadanlıq olmadan işləməsi riskinin yüksək olması və s. (ÜST, 2020). Sosial sahədə stress və təcrid (evdə qapalı), otellər, restoranlar, bərbər-bərbərlər, kafelər, teatrlar, kinoteatrlar, ticarət mərkəzləri, idman zalları, hovuzlar və s. Xidmət sektorunda bir çox müəssisələrin bağlanması ilə yaşanan işsizlik və vətəndaşların bu xidmətlərə çıxışında yaşadıkları problemlər, yaşlılar, uşaqlar və s. müdafiə və qayğıya ehtiyacı olan insanların ehtiyaclarının pozulması (məsələn, qayğı xidmətləri, təhsil və səhiyyə) və s. təsirlər baş vermişdir. İqtisadiyyat sahəsində təsirləri əsas malların istehsalında yavaşlama, məhsulların tədarük zəncirinin pisləşməsi, milli və beynəlxalq ticarət itkiləri, likvidlik problemi və gəlir itkiləri kimi sıralamaq olar (Haleem və Javaid, 2020).

Bu təsirlərin daha çoxu pandemiya prosesini yaşayan bütün ölkələrdə müşahidə olunub. Əslində, bütün bu mənfi təsirləri azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün ölkələr

tez bir zamanda qoruyucu-profilaktik siyasətləri (məktəblərin və iş yerlərinin bağlanması, ictimai tədbirlərin qadağan edilməsi, ictimai nəqliyyatın məhdudlaşdırılması, komendant saati, evdə qalma qaydaları, bağlanma) qəbul edə bilər. sərhədlər, səyahətə yerli-beynəlxalq məhdudiyyətlər), səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi siyasəti (ictimaiyyətin məlumatlandırılması, testlərin sayının artırılması və yayılması, filiasiya monitorinqi, səhiyyə sisteminə təcili investisiya, peyvənd tədqiqatları üçün stimullar) və iqtisadi siyasətlər (birbaşa gəlir) dəstək, ev təsərrüfatlarına aşağı faizli kreditlər, vergilər, təşviqlər və s. maliyyə tədbirləri, beynəlxalq maliyyə dəstəyi və s.) üç oxlu mübarizəyə başlamışdır.

Ölkələr COVID-19-un iqtisadi idarə edilməsində müxtəlif prioritetlər və məbləğlərlə maliyyə müdaxiləsi həyata keçirsə də, son məqsədlər işçiləri qorumaq üçün tənziqləmələr, işəgötürənlər üçün maliyyə tədbirləri, ixraca müdaxilələr və aşağı gəlirli qruplara köçürmələr irəli sürmək olmuşdur (CRS Hesabatı, 2020; Baldwin və Mauro, 2020; Nicola et al., 2020). Pandemiyanın global iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı artan narahatlıqlara ilk cavab G7 ölkələrinin maliyyə nazirləri və mərkəzi banklarından gəldi. 3 mart 2020-ci il tarixində dərc edilən bəyannamədə iqtisadi artımın davam etdirilməsi üçün bütün lazımi tədbirlərin görülcəyi bildirilib (CRS Report, 2020). Koronavirusla mübarizədə səhiyyə sistemlərini gücləndirmək üçün ilk müdaxilənin maliyyə dəstəyi paketləri olacağı da bildirilmişdir. Əslində, bu açıqlamalardan sonra G7 ölkələrinin əksər mərkəzi bankları, xüsusilə FED (0,5%), ehtiyat tələblərinin azaldılması kimi bir sıra tədbirlərlə maliyyə sistemlərində likvidliyi artırmaq üçün hərəkətə keçdi. faiz dərəcələrinin aşağı salınması, banklar və biznes üçün müvəqqəti kredit imkanlarının yaradılması və kredit şərtlərinin yüngülləşdirilməsi (CRS Report, 2020). Bundan əlavə, milli hökumətlər iqtisadi fəaliyyəti saxlamaq üçün müxtəlif fiskal tədbirlər qəbul etmişlər. Ümumiyyətlə, bu tədbirlərə ev təsərrüfatlarına birbaşa ödənişlərin edilməsi, vergi ödənişlərinin müvəqqəti təxirə salınması, işsizlikdən sığortanın uzadılması və müəssisələrə zəmanətlərin və kreditlərin artırılması daxildir (Nicola et al., 2020; CRS Report, 2020).

COVID-19-a qarşı ölkələrin gördüyü maliyyə tədbirləri bu başlıqda göstərilmişdir. Çinin Wuhan şəhərində ortaya çıxan ilk hadisə ilə Çin Hökuməti 2020-ci ilin yanvarında Wuhandə sətəlcəm pandemiyasına yeni bir korona virusu səbəb olduğunu dünya ictimaiyyəti ilə bölüşdü və sonra çox sərt tədbirlər görməyə başladı. Bu tədbirlərə Hubei əyalətinin bağlanması, milli səviyyədə genişmiqyaslı hərəkət məhdudiyətləri, sosial uzaqlaşma və geri qayıdan işçilər üçün 14 günlük karantin müddəti daxildir. Tədbirlər nəticəsində Çin iqtisadiyyatı birinci rübdə 6,8% kiçildi. Bundan sonra Çin Hökuməti təxminən 4,6 trilyon renminbi (RMB) (ÜDM-in 4,5%-i) məbləğində maliyyə tədbirləri elan etdi. Bu fiskal tədbirlərə (i) pandemiyanın qarşısının alınması və ona nəzarət üçün xərclərin artırılması, (ii) tibbi avadanlıq istehsalı, (iii) işsizlik sığortasının daha sürətli ödənilməsi və onun əməkçi miqrantlara genişlənməsi, (iv) vergilərin azaldılması və sosial sığorta haqlarından imtina edilməsi, (v) dövlət investisiyasından ibarətdir.

Yoluxma və ölüm sayına görə Çindən sonra uzun müddət birinci yeri tutan Amerika maliyyə tədbirləri baxımından da diqqət çəkən ölkələrdəndir. Pandemiyanın başlanğıcında, 5 mart 2020-ci ildə Amerika Konqresi COVID-19 ilə mübarizə səylərini dəstəkləmək üçün təcili yardım fonduna 8,3 milyard dollar ayrılmasını təklif edən qanunu qəbul etdi (CRS Report, 2020: 53). Daha sonra, martın 18-də Trump, ödənişli xəstəlik məzuniyyəti və pulsuz COVID-19 testini təmin edən Müdaxilə Aktı imzaladı. Trump administrasiyası tərəfindən COVID-19 ilə mübarizə çərçivəsində tətbiq edilən maliyyə tədbirləri və onların maliyyə ölçüləri ilə bağlı qanunlar aşağıdakı kimi sıralana bilər: (1) 483 milyard ABŞ dolları məbləğində "Ödəniş Çekinin Qorunması Proqramı və Sağlamlığın Təkmilləşdirilməsi Aktı" (2) Təxminən 2,3 trilyon ABŞ dolları (ÜDM-in təxminən 11%-i) olan "Koronavirusla Mübarizə, Yardım və İqtisadi Təhlükəsizlik Aktı" (CARES Aktı) (3) 8,3 milyard ABŞ dolları dəyərində olan "Koronavirusa Hazırlıq və Cavab Əlavə Müavinətləri Aktı" və 192 milyard ABŞ dolları dəyərində "Ailələrin Koronavirusla Mübarizə Aktı".

Pandemiyanın ən sıx yaşandığı, səhiyyə sistemlərində yaşanan problemlər və buna görə də ölüm hallarının yüksək olduğu digər region İtaliya, İspaniya, Fransa və Almaniyanın başçılıq etdiyi Avropadır. Pandemiyaya qarşı iqtisadi mübarizədə İttifaqın alətləri milli fiskal siyasətlər və Avropa Mərkəzi Bankının (AMB) siyasətləri olmuşdur. COVID-19 ilk dəfə İtaliyaya və Avropaya çox təsir etdi. Mayın 4-dək ölkədə istehsal demək olar ki, dayanıb və bütün ölkə ərazisində komendant saati, iş yerlərinin bağlanması kimi karantin prosesləri həyata keçirilib. Bir çox fəaliyyət qadağan edilmişdir. May ayından sonra yoluxma sayının azalması ilə bir çox sektorlar (pərakəndə mağazalar, restoranlar, kafelər, bərbərlər, idman obyektləri, kino və teatrlar) tədricən açıldı. Ancaq avqustun əvvəlində başlayan təsdiqlənmiş halların artması ilə qadağalar yenidən gündəmə gəlməyə başladı. Məsələn, 2021-ci ilin yanvar ayının sonuna kimi ictimai yerlərdə (həm qapalı, həm də açıq havada) maskaların taxılması məcburi hal aldı. Profilaktika və karantin qaydalarına əməl etməyənlərin cərimələri artırılıb. Belə bir prosesin Fransa və İspaniyada da yaşandığını söyləmək olar. Fransada ilk təsdiqlənmiş COVID-19 hadisəsi 24 yanvar 2020-ci il tarixinə təsadüf edir. Fransada aprelin ortalarından bəri davamlı enişdən sonra pandemiya avqust ayında yenidən yüksəlməyə başladı. İspaniyada aşkarlanan ilk yoluxma tarixi 25 fevral 2020-ci ildir. Pandemiyadan çox təsirlənən İspaniyada hallar apreldən iyulun ortalarına qədər davamlı azalmadan sonra yenidən artmağa başladı. Davaların artması İtaliyada olduğu kimi hər iki ölkədə də ciddi tədbirlərin görülməsinə səbəb olmuşdur.

Bu ölkələrdə qabaqlayıcı tədbirlərə əlavə olaraq, pandemiyanın iqtisadi təsirini azaltmaq üçün maliyyə tədbirləri, o cümlədən bir çox yardım paketləri, xüsusən də mənfi təsirə məruz qalmış işgüzar dairələr, işçilər, tibb işçiləri, işsizlər, ehtiyacı olan və ya əlverişsiz qruplar üçün görülmüşdür. pandemiya ilə. Məsələn, Amerikada pandemiya ilə mübarizə üçün görülən iqtisadi tədbirlərin ən əhatəlisi olan CARES qanunu ilə 2 trilyon dollarlıq bir virus yardım paketi gətirildi. Qanuna əsasən, 17 yaşınadək uşaqlara, aztəminatlı vətəndaşlara, işsizlərə, pandemiya dövründə işsiz olanlara, özünüməşğulluq subyektlərinə, kiçik sahibkarlara, fermerlərə, kredit borcu

olanlara xeyli məbləğdə vəsait köçürülmüşdür. Amerika ən çox yoluxma halı olan ölkə kimi iqtisadi tədbirlərə ən çox pul xərcləyən ölkələrdən biridir.

Avropa ölkələri arasında Almaniya və İspaniya iqtisadi tədbirlər baxımından diqqət çəkir. Həm Almaniya, həm də İspaniyanın COVID-19 ilə mübarizədə gördüyü iqtisadi tədbirlər daha əhatəlidir. Məsələn, Almaniya Hökumətinin fiskal tədbirlərinə aşağıdakılar daxildir: (i) səhiyyə avadanlığı, xəstəxana imkanları və AR-GE (peyvənd) üçün xərclər, (ii) işəgötürənlərin və işçilərin gəlirlərini qorumaq üçün daha qısa müddətli iş imkanı subsidiyaları, aşağı gəlirli və Öz-özünə işləyənlər Peşəkarlar üçün əsas gəlir dəstəyinə daha asan çıxış, (iii) COVID-19 pandemiyasından ciddi şəkildə təsirlənən kiçik biznes sahibləri və öz-özünə işləyən insanlara 50 milyard avro qrantlar, üstəgəl faizsiz vergi təxirə salınmaları, 2 milyard avro vençur kapitalı maliyyələşdirilməsi yeni başlayanlar üçün, (iv) müvəqqəti uzadılmış işsizlik sığortası müddəti və valideyn məzuniyyəti müavinətləri. İspaniya hökuməti əsas tədbirlər üçün 39 milyard avro ayırır. Hökumətin həyata keçirdiyi maliyyə tədbirlərinin əksəriyyətini aztəminatlı qruplara, işsizlərə və məşğulluq bazarlarına köçürmələr təşkil edir.

Ölkələr nöqtəyi nəzərindən pandemiya qarşı görülən iqtisadi tədbirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

Amerika Birləşmiş Ştatları:

- Virusun ABŞ iqtisadiyyatına vurduğu zərbəni yumşaltmaq üçün əvvəlcə faiz dərəcələri 0,5% endirildi. Martın 23-də FED, həmçinin 125 milyard dollarlıq istiqraz almaqla bazara əlavə yardım edəcəyini açıqladı. Bundan əlavə, Fed Main Street biznesləri üçün 300 milyard dollarlıq kredit proqramı təklif edəcəyini bildirmişdir.

- 11 mart 2020-ci il tarixində Avropadan ABŞ-a bütün 30 günlük səyahətlərə məhdudiyətlər qoyuldu.

- Martın 13-də fəvqəladə vəziyyət elan edildi və pandemiyanın təsirləri ilə mübarizədə əyalət və yerli hökumətlərə kömək etmək üçün fəlakətlərə kömək üçün maliyyə ayrıldı. Prezident Trump, həmçinin virus üçün əlavə testlərin aparılacağını,

fərdlərə simptomları müəyyən etməyə kömək edəcək bir veb sayt yaradılacağını və tələbə kreditləri üzrə faiz ödənişlərindən imtina ediləcəyini açıqladı.

- Tramp administrasiyası 27 Martda CARES Aktını, iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün 2 trilyon dollarlıq "virusla mübarizə paketi"ni təmin etdi.

CARES qanununa aşağıdakılar daxildir:

- * 75.000 dollardan az gəliri olan hər bir yetkin amerikalı və ya 150.000 dollardan az olan cütlüklər üçün 1200 dollar.

- * 17 yaşından kiçik hər uşaq üçün 500 dollar

- * İşsizlik müavinətini həftədə 600 ABŞ dolları artırmaq, işsizlik müavinətini 13 ay artırın və öz-özünə işləyən və müstəqil podratçılar üçün uyğunluğu genişləndirmək

- * ABŞ Xəzinədarlıq Departamenti tərəfindən kiçik və böyük bizneslərə 500 milyard dollar kredit və kredit zəmanəti.

- * Kiçik biznesə kreditlər və qrantlar vermək üçün 377 milyard dollar, təcili qrantlar üçün 10 milyard dollar və cari ödənişlərin təxirə salınmasını təmin etmək üçün 17 milyard dollar ayırın

- * Sənaye, şəhər və əyalətlər üçün 500 milyard dollarlıq kredit proqramının yaradılması

- * Tələbə krediti ödənişlərinin heç bir cərimə olmadan 30 sentyabr tarixinə qədər təxirə salınması

- * May ayının ortalarına qədər federal dəstəkli ipotekaların girov qoyulmasına qadağa

- * Federal mənzil proqramlarında dörd ay ərzində kirayəçilərin çıxarılmasının qadağan edilməsi

- * 25 milyard dollar ərzaq yardımı

- * Sağlamlığa 100 milyard dollar ayırmaq

- * 45 milyard dolların Fəlakətlərə Yardım Fonduna yönəldilməsi (mühafizə vasitələrinin tədarüku daxil olmaqla)

- * İstehlak vergisi və yanacaq vergisinin azaldılması

* Milli təhlükəsizlik üçün 17 milyard dollar ayrılması

* Fermerlərə 14 milyard dollar ayırmaq

İtaliya:

• 11 mart tarixində 25 milyard avro (28,3 milyard dollar) dəyərində iki paket açıqlandı. 12 milyard avroluq paket səhiyyə sistemi üçün əlavə maliyyə təmin edəcək və şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına vergi və kredit ödənişlərinin dondurulması və artırılması da daxil olmaqla bir sıra tədbirlər təqdim edəcək.

• 6 aprel: COVID-19-dan təsirlənən şirkətlərə likvidlik və 400 milyard avrodan çox bank krediti vermək məqsədi daşıyan yeni fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Mart ayından əvvəlki stimül paketi ilə birlikdə yeni qanun banklara 750 milyard avrodan (809,78 milyard dollar) çox kredit təklif etməyə imkan verəcək.

• Mayın 15-də 55 milyard avroluq (ÜDM-in 3,5%-i) "Yenidən Başla" fiskal tədbirlər paketi qəbul edildi. Bu paketə ailələr üçün daha çox gəlir dəstəyi (14,5 milyard avro), səhiyyə sistemi üçün maliyyə (3,3 milyard avro) və KOM-lar üçün qrantlar və vergilərin təxirə salınması (16 milyard avro) daxildir.

• Avqustun 8-də hökumət yeni üçüncü dəstək paketini qəbul etdi. Bu dəstək paketinə Əmək və sosial tədbirlər (12 milyard avro), digərləri ilə yanaşı ailələr və bəzi işçilər üçün əlavə gəlir dəstəyi, qısamüddətli iş proqramının uzadılması və yeni işçilər üçün sosial sığorta haqqının dayandırılması daxildir.

Almaniya

• COVID-19 böhranı ilə mübarizə və sonra bərpa prosesini dəstəkləmək üçün mart ayında 156 milyard avro (ÜDM-in 4,9%-i) və iyunda 130 milyard avro (ÜDM-in 4%-i) məbləğində iki əlavə büdcə qəbul edilmişdir.

• Almaniya Hökuməti tərəfindən tətbiq edilən maliyyə tədbirləri aşağıdakıları əhatə edir: (i) səhiyyə avadanlığı, xəstəxananın gücü və elmi-tədqiqat işlərinə (peyvənd) xərclər, (ii) işəgötürənlərin və işçilərin hüquqlarını qorumaq üçün qısamüddətli işə daha geniş çıxış üçün subsidiya ("Kurzarbeit"). gəlirlər, Aztəminatlı və özünüməşğul insanlar üçün əsas gəlir dəstəyinə daha asan çıxış, (iii) COVID-19

pandemiyasından ciddi şəkildə təsirlənən kiçik biznes sahiblərinə və öz-özünə işləyən insanlara 50 milyard avro qrantlar, üstəgəl faizsiz vergi təxirə salınmaları, Başlanğıclar üçün 2 milyard € vençur kapitalının maliyyələşdirilməsi, (iv) müvəqqəti uzadılmış işsizlik sığortası müddəti və valideyn məzuniyyəti müavinətləri.

- İyun ayında ictimaiyyətə açıqlanan təşviq paketi aşağıdakı tədbirləri əhatə edir: ƏDV-nin müvəqqəti azaldılması, ailələrə gəlir dəstəyi, güclü KOM-lar üçün qrantlar, yerli hökumətlərə maliyyə dəstəyi, ixracatçılar və ixrac maliyyələşdirmə bankları üçün uzadılmış kredit zəmanətləri və yaşıl enerji və rəqəmsallaşma, subsidiyalar/investisiyalar.

- Avqust ayında Almaniya Hökuməti qısamüddətli biznes yardımının maksimum müddətini 12 aydan 24 aya qədər artırdı. Eyni zamanda, hökumət yeni yaradılmış İqtisadi Sabitlik Fondu (İSF) və ictimai inkişaf bankı KfW vasitəsilə müxtəlif ölçülü firmalar, kredit sığortaçıları və qeyri-kommersiya təşkilatları üçün mövcud təminatların həcmi və dövlət zəmanətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirmişdir. Federal hökumətin maliyyə paketinə əlavə olaraq, bir çox yerli hökumətlər (ştatlar və bələdiyyələr) öz iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün 141 milyard avro birbaşa dəstək və 63 milyard avro dövlət səviyyəsində kredit zəmanəti məbləğində öz tədbirlərini elan etdilər.

Fransa

- Mart və iyul ayları arasında təqribən 135 milyard avro (likvidlik tədbirləri də daxil olmaqla ÜDM-in təxminən 6%-i) məbləğində üç büdcə dəyişikliyi qanunu qəbul edilmişdir. Fransa hökumətinin maliyyə dəstəyi tədbirlərinə aşağıdakılar daxildir:

- (i) xəstələr və ya onlara qulluq edənlər üçün tibbi sığortanın təkmilləşdirilməsi və artırılması;

- (ii) səhiyyə ləvazimatlarına xərclərin artırılması;

- (iii) şirkətlər üçün sosial sığorta və vergi ödənişlərinin təxirə salınması və vergi kreditlərinin sürətləndirilmiş şəkildə qaytarılması (məsələn, ƏDV) vasitəsilə likvidliyin dəstəklənməsi;

- (iv) azaldılmış saat proqramı çərçivəsində işçilərin əmək haqqına dəstək;
- (v) təsirə məruz qalmış mikro müəssisələr, öz-özünə işləyən və müstəqil işçilər, eləcə də aztəminatlı ailələr üçün birbaşa maliyyə dəstəyi;
- (vi) təsirə məruz qalan mikro müəssisələr və KOM-lar üçün icarə və kommunal ödənişlərin təxirə salınması;
- (viii) səhm kapitalına investisiyalar üçün əlavə ayırma və ya çətin vəziyyətdə olan şirkətlərin milliləşdirilməsi;
- (ix) sosial sığorta haqlarından azad edilən müstəsna mükafatların verilməsini asanlaşdırmaq.

İspaniya

- İspaniya Hökuməti əsas tədbirlər üçün 39 milyard avro (ÜDM-in 3%-i).
- Təcili yardım fondundan Səhiyyə Nazirliyinə büdcə dəstəyi (1,4 milyard Avro)
- Regional səhiyyə xidmətləri üçün regionlara avans transferi (2,9 milyard avro)
- COVID-19 üzrə tədqiqatlar da daxil olmaqla sağlamlıqla bağlı əlavə xərclər (1 milyard avro)
- COVID-19 səbəbiylə Müvəqqəti Məşğulluğa Düzəliş Sxemləri (ERTE) çərçivəsində müvəqqəti olaraq işdən çıxarılan işçilər üçün ilkin minimum ödənişləri və ya hesablama müavinətlərini azaltmağa ehtiyac olmadan işsizlik müavinətləri (müddətdən asılı olaraq ən azı 18 milyard avro) hüququ
- İqtisadi fəaliyyətin dayandırılmasının təsirinə məruz qalan mövsümi öz-özünə işləyən şəxslər də daxil olmaqla, öz-özünə işləyənlərə fəvqəladə yardım (müddətdən asılı olaraq təqribən 4,8 milyard avro)
- COVID-19-a yoluxmuş işçilər və ya karantində olan işçilər üçün sosial təminat büdcəsi tərəfindən ödənilən xəstəlik ödənişinin 60%-dən 75%-ə qədər artırılması (1,4 milyard avro)
- Gəlirlə sınaqdan keçirilmiş yeni “minimum həyati gəlir” (ildə təxminən 3 milyard avro); İşdə qala bilməyən, lakin işsizlik müavinətini ala bilməyən, daimi

fasilələrlə müqavilə bağlayan işçilər üçün gücləndirilmiş işsizlikdən müdafiə (99 milyon avro)

- Fövqəladə vəziyyət zamanı müqavilələri (ən azı iki ay) başa çatmış və işsizlik müavinəti almaq hüququ olmayan müvəqqəti işçilər üçün təxminən 430 Avro məbləğində müvəqqəti aylıq müavinət (17,6 milyon avro)

- COVID-19-dan təsirlənən ev təsərrüfatları işçiləri üçün onların töhfə bazasının 70%-i (3 milyon avro) məbləğində müvəqqəti subsidiya; həssas kirayəçilər üçün yeni icarə yardımını sxemləri və 2018-21 Dövlət Mənzil Planına əlavə hökumət töhfəsi (400 milyon avro)

- 300 milyon avro məbləğində əlavə büdcə vəsaiti və himayəsində olanlara yardım göstərmək üçün daha çox büdcə çevikliyi; Məktəblərin bağlanması təsirlənən uşaqların yeməklərini maliyyələşdirən muxtar icmalara 25 milyon avro köçürmə

Çin

- 3 Fevralda əks repo əməliyyatlarını 174 milyard dollar, 4 fevralda isə 71 milyard dollar artırdı.

- Fevralın 16-da bir illik ortamüddətli kredit faiz dərəcəsi 10 baza bəndi azaldılıb. Fevralın 20-də bir illik və beş illik əsas faiz dərəcələri müvafiq olaraq 10 və 5 baza bəndi azaldılıb.

- Martın 13-də bankların ehtiyat tələbləri aşağı salındı və təqribən 79 milyard dollar kredit üçün sərbəst buraxıldı.

- Martın 30-da əks repo müqavilələri üzrə faiz dərəcəsi 2,40%-dən 2,20%-ə endirildi, eyni zamanda səlahiyyətlilər pandemiya ağır zərbə alan iqtisadiyyata təzyiqi azaltmaq üçün yumşaldıcı tədbirləri artırdılar.

- Fevralın 24-də Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB) Çinə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün 1 milyon dollarlıq tibbi avadanlıq təqdim edib.

- 27 fevral: COVID-19 kəsilməsi ilə mübarizə üçün maskalar, qoruyucu geyimlər, dərmanlar, qida, yaşayış yeri, bərbər və camaşırxana xidmətləri üçün ƏDV-nin ləğvi də daxil olmaqla bir sıra vergi endirimləri elan edilmişdir.

- 21 Martda elan edildi ki, dövlət, özəl sektor investisiyalarını stimullaşdırmaq üçün maaşları kəskin şəkildə aşağı salacaq, eyni zamanda iqtisadiyyatı stimullaşdırmağa kömək etmək üçün "yeni infrastrukturun" inkişafını sürətləndirəcək.

II FƏSİL. PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi

Tədqiqat COVID-19 pandemiyası çərçivəsində görülən tədbirlərin fərdlərə sosial-iqtisadi təsirlərinin xüsusiyyətlərinə görə fərqli olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu baxımdan, ədəbiyyatdakı digər tədqiqatlar əsasında hazırlanmış miqyas və təhlil üçün lazımı məlumatlar anket vasitəsilə toplanmışdır. Beş bölmədən və 39 ifadədən ibarət sorğu anketi onlayn olaraq hazırlanmış və 05.12.2021-12.02.2022-ci il tarixləri arasında sosial media kanalları (“Facebook”, “Twitter”, “Whatsapp Groups” və s.) vasitəsilə respondentlərə çatdırılmışdır. Pilot tətbiqdən sonra sorğu forması ilə lazımı yeniləmələr edilmiş və ümumilikdə 410 iştirakçıdan məlumatlar əldə edilərək nəticələr təhlil edilmişdir. Anketin birinci hissəsində iştirakçılarla tanımağa yönəlmiş 10, ikinci hissədə isə iştirakçıların cari maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək üçün 8 ifadə (sual) təqdim edilmişdir. Anketin üçüncü hissəsində iştirakçıların sosial-iqtisadi vəziyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı 9, dördüncü bölmədə pandemiya sonrası maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi, investisiya və xərcləmə meylləri ilə bağlı 7 ifadə və nəhayət, respondentlərin növbəti il üçün maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsinə dair 5 ifadə sorğuda yer almışdır. Anketin son 3 hissəsi 5 ballıq Likert üslubunda hazırlanmış ifadələrdən (suallardan) ibarətdir.

Məlumatların təhlilində SPSS 21.0 statistik paket proqramından istifadə edilmiş və təsviri təhlil çərçivəsində tezlik və faiz analizi, arifmetik orta və standart kənarlaşma dəyərləri əldə edilmişdir. Digər tərəfdən, etibarlılıq və güvənirlik təhlilləri aparılmış və tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq sınaqdan keçirilmək üçün hazırlanmış fərqlilik hiotezləri Mann Whitney U və Kruskal Wallis testləri ilə sınaqdan keçirilmişdir. Pandemiyanın hələ də davam etməsi və pandemiya ilə bağlı qaydaların və təkmilləşdirmələrin zamanla yenilənməsi tədqiqatın məhdudluğunu təşkil edir.

Respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətləri Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətləri

Demoqrafik xüsusiyyətlər		F	%
Cins	Kişi	189	46.1%
	Qadın	221	53.9%
Yaş	19 - 25	68	16.5%
	26 – 35	203	49.5%
	36 – 45	89	21.7%
	46 yaş və yuxarı	50	12.2%
Ailə vəziyyəti	Subay	121	29.5%
	Evli	289	70.5%
Təhsil səviyyəsi	İbtidai	25	6.1%
	Orta	63	15.4%
	Peşə	46	11.2%
	Bakalavr	188	45.9%
	Master və üstü	88	21.5%
İş təcrübəsi	1 – 5 il	198	48.3%
	6 – 10 il	98	23.9%
	11 – 15 il	39	9.5%
	16 – 20 il	33	8.0%
	20 il və üstü	42	10.2%
Sektor	Dövlət sektoru	120	29.3%
	Özəl sektor	290	70.7%
Vəzifə (iş)	İdarəçi olmayan işçi	81	19.8%
	Bölmə rəhbəri	105	25.6%
	Şöbə müdiri	117	28.5%
	Direktor	107	26.1%
Aylıq gəlir səviyyəsi	500 AZN-dən az	102	24.9%
	501 – 1000 AZN	77	18.8%
	1001 – 1500 AZN	121	29.5%
	1501 AZN və üzəri	110	26.8%

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Müvafiq cədvəldən (Cədvəl 2) göründüyü kimi, 53.9%-ni qadınlar təşkil edən iştirakçıların təxminən yarısı (49.5%) isə “Y nəsli” adlandırılan 26-35 yaş aralığında müəyyən edilmişdir. Respondentlərin 16.5%-i 19-25 yaş, 21.7%-i 36-45 yaş, 12.2%-i isə 46 yaş və yuxarı təşkil edir. Respondentlərin 70.5%-i evlidir. Ümumilikdə 45,9%-i ali təhsilli olan iştirakçıların aylıq gəlir səviyyələri araşdırıldığında, proporsional bölgü

olduğu və onların 29.5%-nin 1001-1500 AZN aralığında aylıq gəliri olduğu görülür. Digər tərəfdən, respondentlərin 70.7%-i pandemiya əvvəl özəl sektorda çalışıb və ya hələ də işləyir, 28.5% faizi orta və 26.1%-i yuxarı səviyyəli menecer vəzifəsində çalışır, 48.3% isə 1 ildən 5 ilədək iş stajına malikdir. Pandemiya ilə əlaqədar işini və ya iş yerini dəyişməli olan respondentlər haqqında məlumat Cədvəl 4-də verilmişdir. Respondentlərin cari və pandemiya sonrası xərclərini və investisiya vərdişlərini müəyyən etmək üçün verilən suallara cavablar Cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3: Respondentlərin maliyyə vəziyyətinə müvafiq göstəricilər

Dəyişənlər		F	Faiz (%)
Kredit kartı istifadə edirsiniz mi?	Bəli	298	72.7%
	Xeyr	25	6.1%
	Pandemiya dövründə istifadə etdim	87	21.2%
İnternet bankçılıq istifadə edirsiniz mi?	Bəli	360	87.8%
	Xeyr	8	2%
	Pandemiya dövründə istifadə etdim	42	10.2%
Onlayn alış-veriş edirsiniz?	Bəli	336	82%
	Xeyr	11	2.7%
	Pandemiya dövründə istifadə etdim	63	15.4%
İnvestisiya qoyuluşu edirsiniz mi?	Bəli	270	65.9%
	Xeyr	81	19.8%
	Pandemiya dövründə istifadə etdim	59	14.4%

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Sözügedən cədvələ (Cədvəl 3) əsasən, iştirakçıların təxminən 72.7%-i kredit kartlarından istifadə edir, 21.2%-i isə pandemiya sonrası kredit kartlarından istifadə etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, 87.8% respondent internet bankçılıqdan istifadə edir, 10.2%-i isə pandemiya sonrası internet bankçılıqdan istifadə etməyə başladığı qənaətinə gəlinmişdir. Müvafiq cədvəldə iştirakçıların onlayn alış-veriş səviyyəsinə nəzər saldıqda onların 82%-nin onlayn, 15.4%-nin isə pandemiya sonrası onlayn alış-

verişə başladığı görünür. Bu baxımdan demək olar ki, pandemiyanın yaratdığı iqtisadi qeyri-müəyyənlik və ondan sonra görülən tədbirlərlə əlaqədar iştirakçıların 20%-ə yaxını maliyyə vərdişlərində dəyişiklik etməli olub və onların böyük əksəriyyəti maliyyə vərdişlərində dəyişiklik etmək məcburiyyətində qalıb. Bu nöqtədə pandemiyanın gətirdiyi rəqəmsallaşma fenomenini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Digər tərəfdən, iştirakçıların təxminən 65.9%-i pandemiya əvvəl sərmayə qoymuşdusa, 14.4%-nin pandemiya sonrası investisiya qoymağa başladığı qənaətinə gəlinmişdir. Sözügedən investisiyanı edən iştirakçılara hansı investisiya növünə üstünlük verdikləri soruşulmuş və onların 48%-i qızıla, 26,2%-i əmanətlərini AZN-də (yastıq altında), 11,8%-i dollar və s. yatırmışdılar.

Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar iqtisadiyyatda daralmanın ən intensiv hissə olduğu sahə, şübhəsiz ki, əmək bazarıdır. Pandemiya çərçivəsində görülən tədbirlər istehsalın həcmində azalmasına və sonradan təklifin azalmasına səbəb olub. Bu, bütün dünyada iş itkiləri və gəlir itkiləri ilə nəticələndi. Tədqiqat çərçivəsində pandemiya ilə əlaqədar iştirakçıların işində və əmək haqlarında mümkün dəyişikliklərin müəyyən edilməsi ilə bağlı nəticələr Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4: Respondentlərin iş və əmək haqqı göstəriciləri

Dəyişənlər		F	Faiz (%)
COVID-19 səbəbindən işinizi dəyişmək məcburiyyətiniz yarandı?	Bəli	295	72%
	Xeyr	115	28%
COVID-19 səbəbilə aylıq gəliriniz dəyişdi?	Bəli, azaldı	123	30%
	Xeyr, dəyişmədi	266	64.9%
	Bəli, artdı	21	5.1%
COVID-19 səbəbilə kreditdən istifadə etmək məcburiyyətiniz yarandı?	Bəli	226	55.1%
	Xeyr	184	44.9%

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Müvafiq cədvələ (Cədvəl 4) nəzər saldıqda, iştirakçıların təxminən 70%-i pandemiya səbəbindən işini itirib və ya dəyişməli olub, təxminən 30%-i isə hazırkı işlərində işləməyə davam edib. Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının qadın və

kişilərə sosial və iqtisadi təsirlərinin gender qiymətləndirilməsini ehtiva edən BMT Qadınlar (2020) hesabatına görə, işini itirən qadınların nisbəti (18,8%) kişilərdən daha yüksəkdir. işini itirənlər (14,2%) (Kalaycıoğlu, 2020). Bu araşdırmanın nəticəsi bizim ilk tapıntımızı dəstəkləyir. Digər tərəfdən pandemiya ilə bağlı görülən tədbirlər və sanksiyalar çərçivəsində iştirakçıların təxminən 67%-nin əməkhaqlarının azaldığı müəyyən edilib. İştirakçıların 24,8 faizinin maaşında dəyişiklik olmadığı halda, 8 faizə yaxın əməkhaqqında artım olduğu müəyyən edilib. İştirakçıların 72,2%-nin özəl sektorda işləməsi və ya işləməsi bu vəziyyəti izah edir. Bundan əlavə, iştirakçıların 54,6%-i pandemiya ilə əlaqədar gəlirlərinin azalması səbəbindən kreditlərdən istifadə etməli olub, 45,4%-i isə kreditdən istifadə etməyib.

Tədqiqat məqsədi əsasında hazırlanmış sorğunun etibarlılığını qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən Cronbach Alpha testindən istifadə edilmişdir. Nəticədə tədqiqatda istifadə edilən hər dörd şkalanın alfa dəyərlərinin 0,80-dən böyük olduğu müəyyən edilmişdir. Bütün dəyişənlər üçün alfa əmsalı 0,93, şkalaların alfa əmsalları müvafiq olaraq, ümumi maliyyə vəziyyəti şkalası 0,85, pandemiya ilə bağlı ümumi vəziyyət şkalası 0,82, post-pandemiya maliyyə vəziyyəti şkalası 0,80, proqnozlaşdırıcı şkala isə 0,84-dür. Bundan əlavə, tədqiqatda istifadə ediləcək digər testlərin düzgün seçilməsini təmin etmək üçün istifadə edilən "Kolmogorov-Smirnov" (K-S) testi məlumatların normal paylanma göstərmədiyini qənaətinə gəlmişdir.

Bu baxımdan, alt qrup dəyişənlərinin sayı nəzərə alınmaqla fərqlilik hipotezlərinin test edilməsi üçün aparılacaq testlərdə qeyri-parametrik "Mann Whitney U" testi və ya "Kruskal Wallis H" testlərindən istifadə olunması məqsədə uyğun hesab edilir. Sözügedən fərqlilik hipotezlərini yoxlamaq üçün həyata keçiriləcək testlərdə cins və aylıq gəlir səviyyəsi dəyişənləri alt qrup dəyişənləri kimi qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində demoqrafik xüsusiyyətləri ehtiva edən ifadələrə də normallıq testi tətbiq edilmiş və nəticələr Cədvəl 5-də verilmişdir. Bu dəyişənlər üçün həm "Kolmogorov-Smirnov" testi, həm də normallıq paylanması üçün daha həssas bir

test olan “Shapiro-Wilk” normalliq testi həyata keçirilmişdir. Test nəticələri müstəqil dəyişənlərin də normal paylanma göstərmədiyini ortaya qoymuşdur.

Cədvəl 5: Demografik göstəricilərin normalliq testi nəticələri

	“Kolmogorov Smirnov”			“Shapiro Wilk”		
	<i>Stat</i>	<i>Df</i>	<i>Sig</i>	<i>Stat</i>	<i>f</i>	<i>Sig</i>
Cins	,158	410	,0	,354	410	,0
Yaş	,89	410	,0	,403	410	,0
Ailə vəziyyəti	,210	410	,0	,257	410	,0
Təhsil səviyyəsi	,125	410	,0	,387	410	,0
İş təcrübəsi	,78	410	,0	,241	410	,0
Sektor (iş)	,310	410	,0	,261	410	,0
Aylıq gəlir səviyyəsi	,65	410	,0	,369	410	,0
Vəzifə (iş)	,54	410	,0	,398	410	,0

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Asılı dəyişənlərlə müstəqil dəyişənlər arasında fərqlilik təhlili

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq sınaq üçün fərqlilik hipotezləri hazırlanmışdır. Bu kontekstdə hazırlanmış hipotezlər aşağıdakılardır:

H1: Respondentlərin maliyyə vəziyyəti ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var.

H2: Respondentlərin pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət dəyişəni ilə cins arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var

H3: Respondentlərin pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var

H4: Respondentlərin uzaqgörənlik dəyişəni ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var

H5: Respondentlərin maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.

H6: Respondentlərin pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.

H7: Respondentlərin pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.

H8: Respondentlərin uzaqgörənlik dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.

Asılı Dəyişənlər və Cins Dəyişəni Arasında fərqliliyin aşkarlanması ilə bağlı göstəricilər

Ədəbiyyatda 2019-cu ilə qədər olan müddət ərzində Ebola və Zika kimi epidemik xəstəliklərlə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli təxminən 29 milyon araşdırma var. Bununla belə, bu tədqiqatların 1%-dən azında pandemiyalar cins baxımından qiymətləndirilmiş və ya onların təsir sahəsi araşdırılmışdır (Perez, 2020). BMT-nin Qadın Təşkilatının COVID-19 pandemiyasının qadınlar və kişilər üçün nəticələrinə dair təhlili bu araşdırmalardan biridir. Təhlillərə görə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi, sosial, psixoloji və s. kimi bir çox sahədə həm kişilərə, həm də qadınlara əhəmiyyətli və mənfi təsir göstərmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kişilər və qadınlar COVID-19 pandemiyasının dağıdıcı təsirlərindən fərqli şəkildə və sürətdə təsirlənirlər (Kalaylıoğlu, 2020).

Cədvəl 6: Maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq əlaqənin nəticələri

Qrup	Cins	N	Ortalama	Cəm	U	P
Faktor1 İnvestisiya	Qadın	221	245.3	145258.00	44678.000	,013*
	Kişi	189	225.58	138162.00		
Faktor2 İş-Gəlir	Qadın	221	243.96	143258.00	436954.000	,003*
	Kişi	189	227.63	139687.00		
Faktor3 Rəqəmsal Bank	Qadın	221	240.6	147249.00	469824.000	,025*
	Kişi	189	220.12	135485.00		
Faktor4 Kredit	Qadın	221	248.27	155984.00	438452.000	,001*
	Kişi	189	221.84	125302.00		

$p \leq 0.05$

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Asılı dəyişənlərlə cins dəyişəni arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün “Mann Whitney U” testindən istifadə edilmişdir. Təhlil nəticəsində əldə edilən nəticələrə görə, asılı dəyişənlərin dördü də bütün ölçülərdə iştirakçıların cinsinə görə fərqlənmir. Təhlil nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə ətraflı şəkildə verilmişdir (Cədvəl 6). Gender dəyişəni ilə əhəmiyyətli fərqi olub-olmadığını aşkar edən ilk dəyişən maliyyə vəziyyəti dəyişənidir.

Cədvəl 6 tədqiq edildikdə, maliyyə vəziyyətini təşkil edən bütün ölçülərdə p dəyərinin 0,05 dəyərindən az olduğu müəyyən edilmişdir. Belə olan halda iştirakçıların maliyyə vəziyyəti ilə cinsi arasında bütün ölçülərdə ciddi fərq olduğu üzə çıxır. Müvafiq cədvələ görə, sözügedən fərqi qadın iştirakçılardan qaynaqlandığı görünür. Daha dəqiq desək, qadın respondentlərin cari maliyyə vəziyyətinin və pandemiya ilə birlikdə dəyişən/dəyişmiş maliyyə amillərinin müəyyən edilməsi üçün verilən təkliflərə kişilərə nisbətən daha həssas olduğu müəyyən edilib. Bu nəticəyə əsasən H1 hipotezi qəbul edilir.

Cədvəl 7: Pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər

Qrup	Cins	N	Ortalama	Cəm	U	P
Faktor1 Motivasiya	Qadın	221	248.88	146258.00	106284.000	,012
	Kişi	189	223.65	136162.00		
Faktor2 Etibarlılıq	Qadın	221	240.75	151258.00	98282.000	,010
	Kişi	189	226.24	142687.00		
Faktor3 Fəaliyyət	Qadın	221	245.23	145249.00	105644.000	,001
	Kişi	189	226.84	138485.00		
Faktor4 Məsuliyyət	Qadın	221	252.41	147984.00	104962.000	,000
	Kişi	189	229.52	137302.00		

$p \leq 0.05$

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Cədvəl 7-ə nəzər saldıqda görünür ki, pandemiya qaynaqlanan ümumi vəziyyət dəyişəni təşkil edən bütün ölçülərdə iştirakçılar cinsə görə pandemiyanın yaratdığı ümumi vəziyyət dəyişkənliyini fərqli qəbul edir. Belə olan halda iştirakçıların

maddi vəziyyəti ilə cinsi arasında bütün ölçülərdə ciddi fərq olmadığı aşkarlanır. Bu əhəmiyyətli fərqi qadın iştirakçılardan qaynaqlandığı müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə hazırlanmış H2 hipotezi qəbul edilir.

Cədvəl 8: Pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər

Qrup	Cins	N	Ortalama	Cəm	U	P
Faktor1 Xərclər	Qadın	221	245.71	146364.00	50026.000	,001
	Kişi	189	228.34	136154.00		
Faktor2 Gəlir- Xərc Tarazlığı	Qadın	221	241.53	153248.00	50599.000	,000
	Kişi	189	226.17	142359.00		

$p \leq 0.05$

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Cədvəl 8 tədqiq edildikdə, pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişməni təşkil edən hər iki ölçüsün p dəyərinin 0,05 limit dəyərindən böyük olduğu və pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti ölçüləri ilə respondentlərin cins dəyişməni arasında əhəmiyyətli fərq olduğu müəyyən edilmişdir. Cədvəl 4-də göstərildiyi kimi, kişilərə nisbətən daha çox iş yeri dəyişdirmək və ya işdən ayrılmaq məcburiyyətində qalan qadınların, yenə UM Women (2020) hesabatına görə ödənişsiz məzuniyyətə çıxanların nisbəti (15,7%) kişilərdən (11,2%) daha yüksəkdir.

Cədvəl 9: Uzaqgörənlik dəyişməni ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər

Qrup	Cins	N	Ortalama	Cəm	U	P
Faktor1 Gələcək qayğısı	Qadın	221	270.65	147374.00	50028.000	,001
	Kişi	189	248.34	136106.00		

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Belə olan halda qadınların gəlirlərinə və ailədəki iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, bu vəziyyət və H3 hipotezində qadınların uşaq, ev və baxım

işlərinin böyük hissəsinin üzərinə götürməsinə bağlı olduğu düşünülür. Bu kontekstdə hazırlanmış H3 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəl 9 tədqiq edildikdə, uzaqgörənlik dəyişəninə iştirakçıların cinsinə görə fərqləndiyi görülür. Bu vəziyyət qadın iştirakçıların kişilərdən daha çox gələcək narahatçılığı ilə şərh edilə bilər. Pandemiya və pandemiya çərçivəsində görülən tədbirlər nəticəsində maddi və mənəvi nöqtəyi nəzərdən itkiyə məruz qalan dezavantajlı qrupların qrupların başında gələn qadınlar, məşğulluq itkisi, məcburi ödənişsiz məzuniyyət, azalan iş saatları, yeni iş tapmaq çətinliyi, evdən işləmək şərtləri, əsas resurslara və xidmətlərə çatmaq çətinliyi, şiddət, ev işləri və uşaq məzuliyyəti kimi bir çox faktorun təzyiqi altında qalmaqdadır. Bu təzyiqlər səbəbiylə fiziki və ruhi sağlamlıq problemləri yaşayan qadınlar gələcək qaygıları ilə üzləşirlər. Bu kontekstdə hazırlanmış H4 hipotezi də qəbul edilir.

Bu hissə əhatəsində yaradılan birinci qrup hipotezlər Cədvəl 10-da yer almışdır.

Cədvəl 10: Birinci qrup hipotezlərin nəticələri

Hipotez (№)	Hipotez	Nəticə
H1	Respondentlərin maliyyə vəziyyəti ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var.	Qəbul
H2	Respondentlərin pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət dəyişəni ilə cins arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var	Qəbul
H3	Respondentlərin pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var	Qəbul
H4	Respondentlərin uzaqgörənlik dəyişəni ilə cins dəyişəni arasında əhəmiyyətli bir fərqlilik var	Qəbul

Mənbə: Müəllif tərəfindən edilmiş təhlillər nəticəsində əldə edilmişdir

Asılı dəyişənlər və aylıq gəlir dəyişənləri arasındakı fərqin təsbiti ilə bağlı göstəricilər

Əsas ehtiyacları ödəyə bilməmək kimi tanınan yoxsulluq əslində fərdlərin təkcə maddi vəziyyəti deyil, səhiyyə, təhsil, məşğulluq və sosial sahələrə çıxışının olmaması deməkdir. “İşləyən yoxsul” anlayışı sözügedən çıxışda çətinlik çəkən, lakin eyni

zamanda əmək bazarında aktiv olan şəxsləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Dünya Bankının "COVID-19-un Proqnozlaşdırılan Yoxsulluq Təsirləri" adlı hesabatına görə, böhran nəticəsində 71-100 milyon insan yoxsul qalmışdır (Aydoğdu Boğa, 2021). COVID-19 Müdaxilə və Bərpa Fondunun yaradılmasına baxmayaraq, yoxsulluğun azaldılmasında əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunmamışdır. Bu baxımdan, pandemiya böhranının yaratdığı neqativlərdən təsirlənən şəxslərin aylıq gəlir vəziyyətinə görə fərqlərin müəyyən edilməsi hədəflənir.

Asılı dəyişənlərlə aylıq gəlir dəyişəni arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün Kruskal Wallis nəticələri Cədvəl 11-də verilmişdir. Aylıq gəlir dəyişəni ilə əhəmiyyətli fərqi olub-olmadığını ortaya çıxaracaq ilk dəyişən maliyyə vəziyyəti dəyişənidir.

Cədvəl 11: Maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə yönəlik nəticələri

Qrup	Aylıq gəlir	N	Ortalama	Stn.d	X²	P
Faktor1 İnvestisiya	500 AZN-dən az	102	239.91	2	1,2481	,000
	501 – 1000 AZN	77	278.66			
	1001 – 1500 AZN	121	198.84			
	1501 AZN və üzəri	110	203.88			
Faktor2 İş-maaş	500 AZN-dən az	102	235.04	2	0,6921	,000
	501 – 1000 AZN	77	232.92			
	1001 – 1500 AZN	121	230.10			
	1501 AZN və üzəri	110	216.10			
Faktor3 Rəqəmsal bank	500 AZN-dən az	102	282.22	2	0,6128	,000
	501 – 1000 AZN	77	234.65			
	1001 – 1500 AZN	121	214.20			
	1501 AZN və üzəri	110	198.89			
Faktor4 Kredit	500 AZN-dən az	102	241.97	2	0,8901	,000
	501 – 1000 AZN	77	198.90			
	1001 – 1500 AZN	121	226.84			
	1501 AZN və üzəri	110	233.49			

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Cədvəl 11 iştirakçıların maliyyə vəziyyəti ilə aylıq gəlirləri arasında əhəmiyyətli fərqin olub-olmadığını göstərir. Sözügedən cədvələ görə, iştirakçıların aylıq gəlir səviyyələri ilə maliyyə vəziyyəti dəyişəninin 4 ölçüsü arasında ciddi fərq olduğu görülür. Bu məqamda diqqət çəkən odur ki, hər 4 amildə söz mövzusu fərq aylıq gəlir səviyyəsi 500 AZN-dən az olan iştirakçılardan qaynaqlanır. Bu kontekstdə hazırlanmış H5 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəl 12: Pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət səviyyəsi ilə aylıq gəlir dəyişəni arasında əlaqə göstəriciləri

Qrup	Aylıq gəlir	N	Ortalama	Stn.d	X ²	P
Faktor1 Motivasiya	500 AZN-dən az	102	236.125	2	2.0555	,000
	501 – 1000 AZN	77	226.95			
	1001 – 1500 AZN	121	224.96			
	1501 AZN və üzəri	110	223.77			
Faktor2 Etibarlılıq	500 AZN-dən az	102	232.7	2	1.8780	,000
	501 – 1000 AZN	77	226.375			
	1001 – 1500 AZN	121	225.75			
	1501 AZN və üzəri	110	225.21			
Faktor3 Fəaliyyət	500 AZN-dən az	102	235.23	2	1.9918	,000
	501 – 1000 AZN	77	234.27			
	1001 – 1500 AZN	121	213.85			
	1501 AZN və üzəri	110	221.96			
Faktor4 Məsuliyyət	500 AZN-dən az	102	233.23	2	1.9603	,000
	501 – 1000 AZN	77	232.86			
	1001 – 1500 AZN	121	212.44			
	1501 AZN və üzəri	110	228.56			

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Cədvəl 12 pandemiyanın yaratdığı ümumi vəziyyət dəyişəni ilə iştirakçıların aylıq gəlir statusu arasında əhəmiyyətli fərqin olub-olmadığını göstərir. Müvafiq cədvələ nəzər saldıqda, iştirakçıların aylıq gəlir səviyyələri və pandemiyanın yaratdığı ümumi vəziyyət dəyişəninin hər 4 ölçüsündə ciddi fərq olduğu görünür. Sözügedən fərqlərin

faktorda paylanması təhlil edildikdə vəziyyəti daha aydın başa düşmək olar. Yəni; Bütün amillərdə sıra ortalaması araşdırıldığında aylıq gəlir səviyyəsi ilə paralel olaraq irəlilədiyi görünür. Bu onu göstərir ki, aylıq gəlir səviyyəsi aşağı olan iştirakçılar, yüksək aylıq gəliri olan iştirakçılarla müqayisədə pandemiyanın yaratdığı ümumi vəziyyət dəyişkənliyinə daha həssasdırlar. Hər dörd faktordakı fərqin aylıq gəlir səviyyəsi 500 AZN-dən az olan iştirakçılardan qaynaqlandığı görünür. Bu kontekstdə hazırlanmış H6 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəl 13: Pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə müvafiq göstəricilər

Qrup	Aylıq gəlir	N	Ortalama	Stn.d	X ²	P
Faktor1 Xərclər	500 AZN-dən az	102	230.35	2	2.0555	,013
	501 – 1000 AZN	77	219.80			
	1001 – 1500 AZN	121	227.70			
	1501 AZN və üzəri	110	231.14			
Faktor2 Gəlir-Xərc Tarazlığı	500 AZN-dən az	102	243.79	2	1.8780	,001
	501 – 1000 AZN	77	238.93			
	1001 – 1500 AZN	121	216.20			
	1501 AZN və üzəri	110	218.99			

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Cədvəl 13 pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə iştirakçıların aylıq gəlir statusu arasında əhəmiyyətli fərqin olub-olmadığını göstərir.

Cədvəl 14: Uzaqgörənlik dəyişəni ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə müvafiq göstəricilər

Qrup	Aylıq gəlir	N	Ortalama	Stn.d	X ²	P
Faktor1 Gələcək qayğısı	500 AZN-dən az	102	278.19	2	1.5818	,000
	501 – 1000 AZN	77	252.7			
	1001 – 1500 AZN	121	214.24			
	1501 AZN və üzəri	110	183.59			

Mənbə: Müəllif tərəfindən “SPSS” statistik proqramı vasitəsilə edilmiş təhlil nəticəsində əldə edilmişdir

Sözügedən cədvələ görə (Cədvəl 14), iştirakçıların aylıq gəlir səviyyələri ilə pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni, 1-ci faktoru təşkil edən xərclər və 2-ci faktoru təşkil edən gəlir-xərc balansını arasında əhəmiyyətli fərq olduğu görülür. Bu kontekstdə hazırlanmış H7 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəldə uzaqgörənlik dəyişəni ilə iştirakçıların aylıq gəlir statusu arasında əhəmiyyətli fərqin olub-olmaması göstərilir. Cədvəl 14-də görüldüyü kimi, iştirakçıların aylıq gəlir səviyyələri ilə uzaqgörənlik dəyişəninin 1-ci faktorunu təşkil edən gələcək qayğısı ölçüsü arasında əhəmiyyətli fərq olduğu görülür. Sözügedən əhəmiyyətli fərqin aylıq gəlir səviyyəsi 300 AZN-dən az olan iştirakçılardan qaynaqlandığı müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, orta sıralama göstəriciləri araşdırıldığında respondentlərin proqnoz dəyişkənliyinə həssaslığının aylıq gəlir səviyyələri ilə paralel olduğu görülür. Başqa sözlə, aylıq gəlir səviyyəsi aşağı olan iştirakçılar digərlərinə nisbətən daha çox gələcək narahatlığına malikdirlər. Bu kontekstdə hazırlanmış H8 hipotezi qəbul edilmişdir.

Cədvəl 15: Yaradılan ikinci qrup fərqlilik hipotezləri və nəticələri

Hipotez (№)	Hipotez	Nəticə
H5	Respondentlərin maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.	Qəbul
H6	Respondentlərin pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.	Qəbul
H7	Respondentlərin pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var.	Qəbul
H8	Respondentlərin uzaqgörənlik dəyişəni ilə aylıq gəlir səviyyəsi dəyişəni arasında əhəmiyyətli fərqlilik var	Qəbul

Mənbə: Müəllif tərəfindən edilmiş təhlillər nəticəsində əldə edilmişdir

COVID-19 pandemiyasının global iqtisadiyyata vurduğu zərərin minimuma endirilməsi istiqamətində atılan addımlar və planlar və iqtisadiyyatla bağlı bütün arqumentlər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Global iqtisadiyyatdakı daralmanın fərdlər,

qurumlar və təşkilatlar üzərindəki təzyiqi günü-gündən artır və qlobal rifahın əldə olunmasına inamı sarsıdır. Böhran mühitinin cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinə qeyri-mütənasib şəkildə təsir etməsi bərabərsizliyin artması nöqtəsində də nəzərə alınmalı bir vəziyyətdir. İşsizlik və qeyri-məşğulluq səviyyəsi yüksək olan gənclər və qadınlar əmək tələbinin azalmasına qarşı daha həssas görünürlər. Demək olar ki, ictimai sahədə olanları öz vəzifə və şəxsi sahələrində məsuliyyətə cəlb etməli olan qadınlar da tibb işçiləri kimi prosesin qəhrəmanıdır. Qadınlar arasında işsizlik nisbətlərinin yüksək olmasının və ya qadınların bu prosesdə işçi qüvvəsinə daxil olmamağın səbəblərindən biri kimi görünən “iş-ailə həyatı” balansının qurulması üçün davamlı dövlət dəstəyinə ehtiyac var. Böhran mühitinin dağıdıcı təsirlərindən ən çox təsirlənən digər qrup aşağı və orta gəlirli işçilərdir. Ölkə iqtisadiyyatlarında təkmilləşmə prosesinin uzanması ayrı-ayrı şəxslərin alıcılıq qabiliyyətini zəiflədir, gəliri aşağı olanlar üçün prosesi daha da çətinləşdirir. Məşğulluq və gəlir dəstəyini təmin etməklə iqtisadiyyatın və əmək bazarının stimullaşdırılması nöqtəsində atılan addımlara yenidən baxılmalı, genişmiqyaslı və əlaqələndirilmiş siyasətlər hazırlanmalıdır. Bundan əlavə, pandemiya böhranından ən çox təsirlənən qrupları həssaslıqla qiymətləndirmək, onları işə götürmək və gəlir itkilərini minimuma endirmək üçün təşəbbüslər həyata keçirmək lazımdır.

2.2. Pandemiya şəraitində Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin vəziyyəti

COVID-19 bütün iqtisadi sektorlarda fərqli təsirlər göstərdi. Bu, özü ilə iqtisadi böhranı da gətirdi. Böhrandan mənfi təsirlənən sektorlar olduğu halda, bu prosesdə istehsal həcmi artıraraq mənfəət əldə edən sektorlar da oldu. Spirt, dezinfeksiyaedici və təmizləyici materiallara artan tələbat nəticəsində bu maddələri istehsal edən şirkətlərin istehsal həcmi və gəlirliliyi artmışdır (Balçı və Çetin, 2020). İnsanlar xəstələnməmək və viruslara qarşı bədən müqavimətini artırmaq üçün gücləndirici qidalara müraciət etmişdirlər. Qida əlavələrinə artan tələbat digərləri ilə müqayisədə bu sektora müsbət təsir göstərmişdir. Rəqəmsal platformalarda ticarətin həcmi artmış,

elektron ticarət vasitəsilə təkə texnologiya məhsulları deyil, həm də market və ərzaq alış-verişlərinin tezliyində artım müşahidə olunmuşdur. Mağazalar şəbəkəsinin evə xidmətə başlaması və satışlarını rəqəmsal kanallara keçirməsi də bu artımı dəstəklədi.

İqtisadiyyatdakı daralma ümumilikdə istehsal həcmnin azalmasına və müvafiq olaraq işsizlik nisbətinin artmasına səbəb olmuşdur. COVID-19 böhranının digər iqtisadi böhranlardan fərqli olaraq insan sağlamlığına və insanlara yönəlməsi təbii bir nəticə olaraq insanlara və iş həyatına dərinlən təsir edir. BVF-nin Azərbaycan üzrə məlumatlarına görə, 2020-ci il dövründə işsizlik səviyyəsi 7,2% idi, lakin bu rəqəm pandemiyanın iqtisadi fəaliyyətlərə ən təsirli olduğu aprel ayında reallaşmışdır. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi üzrə dinamika aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur (Qrafik 1).

Qrafik 1: Azərbaycan üzrə işsizlik səviyyəsi, (faiz)

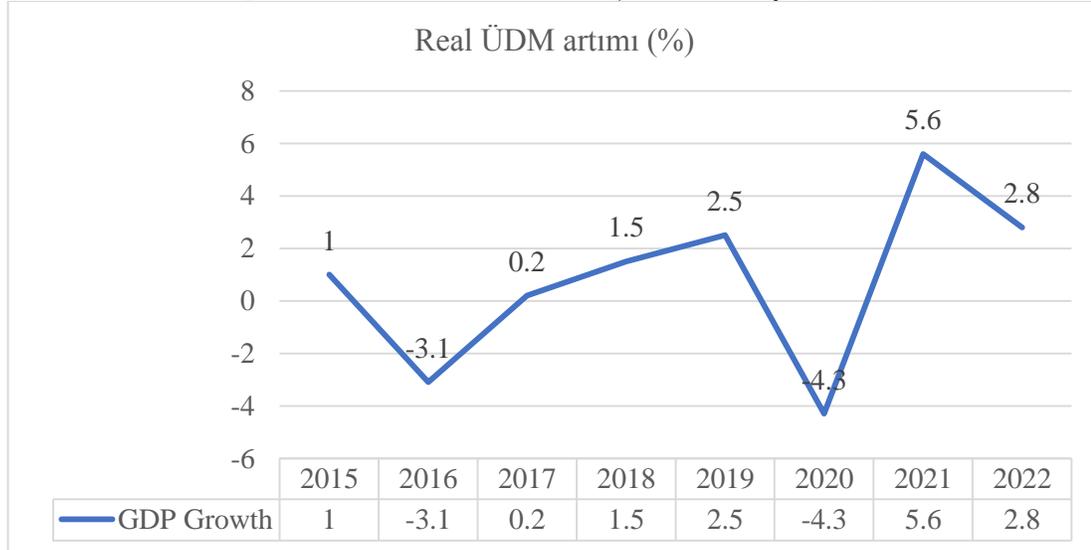

Mənbə: IMF rəsmi saytı, <https://www.imf.org/en/Countries/AZE#countrydata> (2022)

Qrafik 1-ə əsasən işsizlik səviyyəsinin Azərbaycan üzrə ən yüksək müşahidə olunduğu il 2020-ci ildir (7.2%). Pandemiya əvvəlki illərdə işsizlik səviyyəsi 4.8-5% arası dəyişmiş, 2020-ci ildən sonra isə bu aralıq 5.9-7.2% olmuşdur. 2020-ci ildə pandemiyanın geniş vüsət alması, eləcə də II Qarabağ müharibəsi işsizlik səviyyəsinin maksimuma çatmasına təsir edən faktorlar arasında ən üst sıralardadır.

Real ÜDM artımına nəzər salsaq, ölkəmizdə artımın ən aşağı səviyyəsinin 2020-ci ildə müşahidə edildiyini görə bilərik. Qrafik 2-də bu dinamika əks edilmişdir.

Qrafik 2: Real ÜDM artımı (illik faiz dəyişməsi)

Mənbə: IMF rəsmi saytı, <https://www.imf.org/en/Countries/AZE#countrydata> (2022)

Qrafik 2-ə əsasən deyə bilərik ki, real ÜDM artımı 2020-ci ildə -4.3%, 2021-ci ildə 5.6%, 2022-ci ildə isə 2.8% (aprel ayına müvafiq) olmuşdur. Real ÜDM artımı 2020-ci ildə kəskin azalmışdır. Pandemiya səbəbilə istehsal müəssisələrin bağlanması, sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması və s. səbəblər bu göstəricini izah edir.

2020-ci ilin yanvar-iyun dövründə ümumi ixrac 29%, idxal isə 5% azalıb. Nəticədə ticarət profisiti 58% azalaraq 2756 milyon dollar və ya ümumi ÜDM-in 9%-nə bərabər olub. İxracın azalması əsasən xam neft ixracı ilə bağlıdır. Neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasına güclü təsir göstərüb ki, xam neft ixracı nominal ifadədə 36,5%, real ifadədə isə 6,5% azalıb. İdxalın azalmasına əsas töhfə verənlər yanacaq, maşın və avadanlıq məhsulları, tekstil, geyim və ayaqqabı məhsullarıdır:

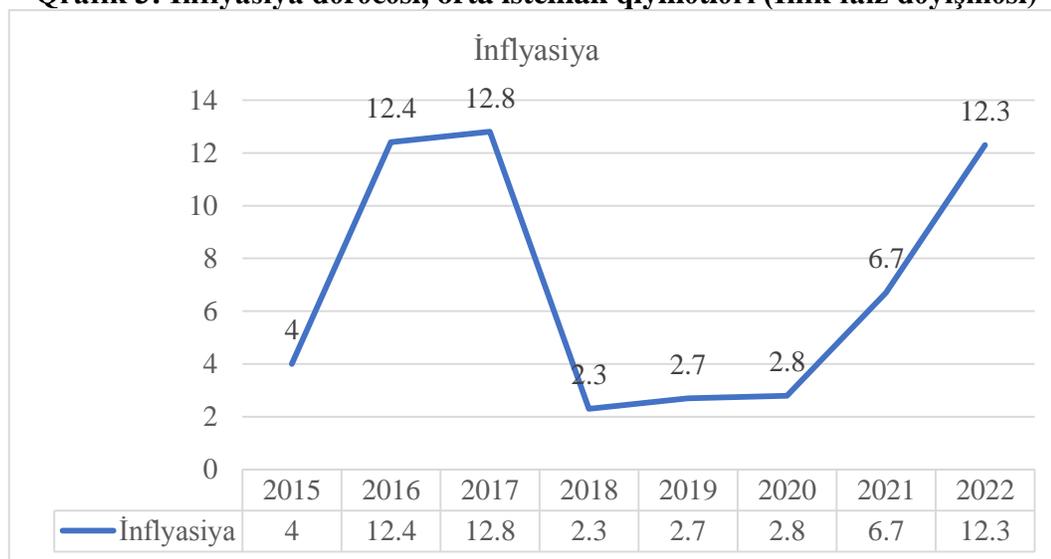
✓ Komendant saatının yaratdığı məhdudiyyətlər nəqliyyata olan tələbə mənfi təsir göstərdiyindən yanacaq idxalı 69% azalıb;

✓ Maşın və avadanlıq idxalı 4% azalaraq, idxalın ümumi azalmasının beşdə birini təşkil etmişdir;

✓ COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar istehlakçı tələbatının qida və dərman məhsullarına çevrilməsi nəticəsində tekstil, ayaqqabı idxalı 14% azalıb, qida məhsullarının idxalı 3%, əczaçılıq məhsullarının idxalı isə 31% artmışdır.

Azərbaycanda pandemiyanın təsir etdiyi digər bir göstərici isə inflyasiyadır. İnflyasiyanın son 7 ildə müşahidə edildiyi ən yüksək göstərici 2017 (12.8%) və 2022 (12.3%) illərdir. 2015-ci ilin sonunda manatın dollar qarşısında dəyər itirməsi 2016-cı ildən başlayaraq 2017-ci ildə kəskin inflyasiya ilə nəticələnmişdir. 2022-ci il inflyasiyasının bir sıra səbəbləri vardır ki, bu səbəblər sırasında pandemiya öz yerini alır. İnflyasiyanın illər üzrə dinamikası aşağıdakı qrafikdə əks etdirilmişdir (Qrafik 3).

Qrafik 3: İnflyasiya dərəcəsi, orta istehlak qiymətləri (İllik faiz dəyişməsi)

Mənbə: IMF rəsmi saytı, <https://www.imf.org/en/Countries/AZE#countrydata> (2022)

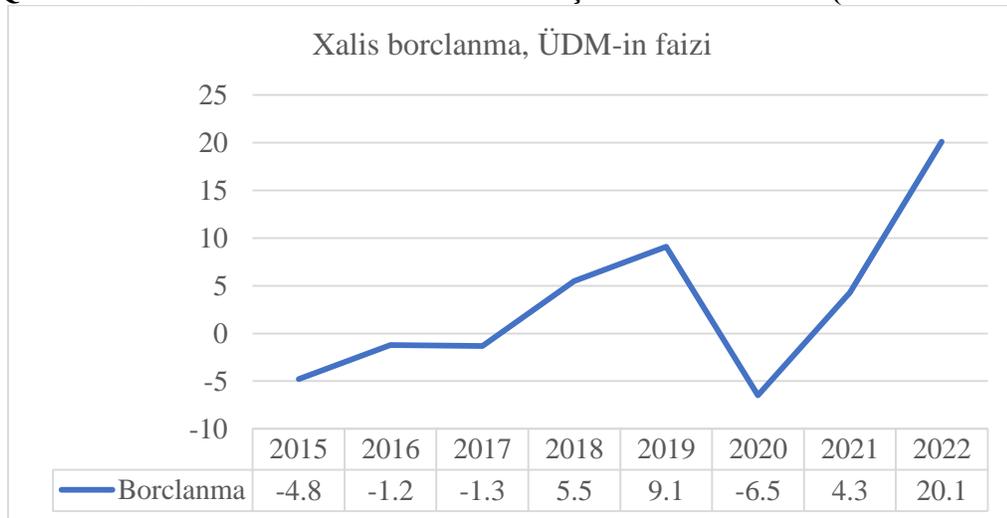
Qrafik 3-ə əsasən inflyasiyanın illər üzrə dinamikası aydın əks olunmuşdur. Komendant saatının yaratdığı mənfə tələb şoku inflyasiyanın aşağı səviyyəsinə aşağıya doğru təzyiq göstərmişdir. Sentyabrda qiymətlərin səviyyəsi 0,1% artıb, illik inflyasiya isə 2,6% təşkil etmişdir. Bu 4%-dən aşağı qalıb ki, bu da Mərkəzi Bankın hədəf diapazonunun ortasıdır (2%-6%).

İstehlak səbətinə daxil olan məhsul və xidmətlərin 80%-nin (520-dən 416-nın) qiyməti əvvəlki illə müqayisədə artıb, 10,4%-nin ucuzlaşması, 9,6%-nin qiyməti isə

dəyişməz qalıb. Maddələrin 52,5%-nin (273) qiymət artımı illik 2,6%-lik başlıq inflyasiyasından aşağıdır. İstehlak səbətinə paylandıqda əvvəlki illə müqayisədə ərzaq məhsullarının qiymətləri 4,3 faiz, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 1,4 faiz, xidmətlərin qiymətləri isə 1,2 faiz bahalaşmış. Ümumiyyətlə, komendant saati və tələbin azalması ilə əlaqədar qlobal ərzaq qiymətlərinin aşağı olması inflyasiyanı aşağı salmışdır.

Pandemiya, eləcə də ölkəmizin son illərdə yaşadığı II Qarabağ müharibəsi xarici iqtisadi əlaqələrə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, ümumi hökumətin xalis kreditləşməsi/borclanması (ÜDM-in faizi) 2022-ci ildə maksimum həddə çatmışdır (Qrafik 4).

Qrafik 4: Ümumi hökumətin xalis kreditləşməsi/borclanması (ÜDM-in faizi)

Mənbə: IMF rəsmi saytı, <https://www.imf.org/en/Countries/AZE#countrydata> (2022)

Qrafik 4-ə əsasən Azərbaycanın xalis borclanması (ÜDM-in faizi) üzrə göstəricilərin 2019-cu ildə 9.1%, 2020-ci ildə -6.5%, 2021-ci ildə 4.3%, 2022-ci ildə (aprel ayına müvafiq) isə 20.1% olduğu müşahidə edilir.

Uzadılmış komendant saati iqtisadiyyata böyük təsir göstərdi. Təbii ki, neft sektoru 6,4% azaldığı halda, ümumi iqtisadiyyat 3,9% azalıb. Xam neft hasilatı 2019-cu ilin yanvar-sentyabr dövrü ilə müqayisədə 7,6% az olub. Əvvəlki ayla müqayisədə

11,5% azalaraq 2,7 milyon tona düşüb. Hasilatın azalması əsasən Azərbaycanın OPEC+ sazişinə sadıqlıyını reallaşdırması ilə bağlıdır. Bu arada təbii qaz hasilatı 8,3% artıb.

Neft istisna olmaqla ÜDM 2,4% azalaraq ümumi ÜDM-in 70%-ni təşkil edib. Əvvəlki illə müqayisədə 9,6% azalan tikinti sektoru istisna olunarsa, neft istisna olmaqla sektor 1,4% azalıb. Qeyri-neft ÜDM-in artımına meydan oxuyan komendant saatı səbəbindən turizm sektoru 55,5% azalma müşahidə edilmişdir.

Əsasən kimya, metallurgiya və əczaçılıq kimi sənayenin müəyyən seqmentlərinə dövlət investisiyalarının rəsmiləşdirilməsinin təsiri ilə iqtisadiyyatın ən böyüyük sənayesi qeyri-neft sənayesi (13%) olmuşdur.

III FƏSİL. PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİNİN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Koronavirus pandemiyasının qlobal iqtisadiyyatdakı mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması tədbirləri

Qeyd etdiyimiz kimi, bu araşdırmanın məqsədi 21-ci əsrdə texnologiya səviyyəsinə, tibbdə irəliləyişlərə və iqtisadi gücə baxmayaraq dünyaya mənfi təsir göstərən Covid-19 pandemiyasının iqtisadi təsirlərini və həyata keçirilən iqtisadi tədbirləri üzə çıxarmaqdır.

Dünya böyük bioloji fəlakətlə üz-üzədir və belə görünür ki, bu fəlakətlə mübarizə effektiv peyvənd və ya müalicə üsulu işlənib hazırlanana qədər davam edəcək. Bu müddət ən yaxşı halda 3 ildir. Ancaq pandemiya ilə mübarizədə görülən tədbirlərin, xüsusilə karantin və səyahət qadağalarının bu qədər uzun müddət davam etməsi çətin görünür. Çünki Çindən başlayaraq həyata keçirilən komendant saati, sosial uzaqlaşdırma tədbirləri (sosial məsafə), evdən işləmək və distant təhsilin təşviqi kimi tədbirlər cəmi iki ay ərzində dünyada iqtisadi fəaliyyətlərin kəskin azalmasına və geniş yayılmış işsizliyə səbəb olmuşdur. Uzunmüddətli tədbirlər tarixdə təkcə iqtisadiyyatların pisləşməsi deyil, həm də sosial iğtişaşların artması barədə siqnallar verməyə başlamışdır. Pandemiyanın təsirlərinin aradan qalxması üçün illər lazım ola biləcəyinə dair proqnozlar, iqtisadi tənəzzül hətta 1929 iqtisadi böhranının bir oxşarının yaşanacağı təxminləri, COVID-19 pandemiyasının dərin siyasi və sosial vəziyyətə gətirib çıxaracağı, hətta dünya tarixində mühüm qırılmaya yol açacağı şərtlərini də bərabərində gətirmişdir. Böhranın başlanğıcında edilən şərtlər yalnız zamanla yoxlanılmışdır. Bununla belə, iqtisadçıların, politoloqların və digər əlaqəli sahələrdən olan ekspertlərin beynəlxalq sistemi dərinlən sarsıda biləcək böhranın potensial nəticələri ilə bağlı şərtlərinin araşdırılması böhranın yaratdığı təhlükələr və imkanlar haqqında təsəvvürə malik olmaq baxımından olduqca vacibdir.

COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyata ağır zərbə vurmuşdur. Zavodlar bağlanmış və ya istehsal dayandırılmış və beynəlxalq birja və əmtəə birjalarında, xüsusən də neftdə qiymətlər kəskin şəkildə aşağı düşmüş; turizm, beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları dayandırılmış, qlobal təchizat zənciri yararsız hala düşmüş, milyonlarla insan işsiz qalmışdır.

Pandemiyanın başlanmasından cəmi bir neçə ay keçmiş qlobal iqtisadiyyata mümkün zərərlə bağlı pessimist proqnozlar səsləndirilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş katibi Antonio Quterres aprelin 1-də bildirmişdir ki, dünya "İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən böyük böhranla üz-üzədir". İddia olunur ki, qlobal iqtisadi böhran 2022-ci ildə dünya gəlirlərini 4 trilyon ilə 6,1 trilyon dollar arasında azalda bilər. Bir digər proqnoza görə, qlobal iqtisadiyyat 2008-ci il maliyyə böhranından sonra ən böyük tənəzzülü yaşayaraq 2,3 faiz azalacaqdır. COVID-19 pandemiyasının qısa zamanda dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərər baxımından 1929 Böyük Böhrandan daha böyük böhran olduğu iddia edilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının baş katibi COVID-19 pandemiyasını "21-ci əsrin ən böyük iqtisadi, maliyyə və sosial sarsıntısı" adlandırır. Gurria həmçinin böhranın illərlə davam edə biləcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdir. Böhranın beynəlxalq təchizat zəncirinə əsaslanan kapitalist sistemin sonunu gətirəcəyi, ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi neoliberal iqtisadi siyasətlərin də sona çatacağı iddia edilməkdədir. COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı çoxsaylı təhlillər hələ də aparılmağa davam edir.

Koronavirus pandemiyasının qısa müddətdə qlobal iqtisadiyyata nə qədər ziyan vuracağı və iqtisadi canlanmanın necə olacağı ilə bağlı çoxlu qeyri-müəyyənliklər var. Buna baxmayaraq, aydındır ki, koronavirus böhranı uzunmüddətli perspektivdə qlobal iqtisadiyyatda böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bununla belə, demək olar ki, pandemiya tək bir amil kimi yeni tendensiyalar meydana gətirməkdənsə, bəzi mövcud tendensiyaları kəskinləşdirir və/yaxud digər amillərlə qarşılıqlı təsir göstərərək çarpan effekti ilə bəzi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Pandemiya dünya tarixində siyasi və

iqtisadi səviyyədə dramatik qırılmalara səbəb ola biləcək amil kimi diqqət çəkməkdədir.

COVID-19 pandemiyasının beynəlxalq siyasi sistemə təsiri ilə bağlı çoxsaylı şərhlər və proqnozlar dərc olunub. Bu şərhlərin bəziləri radikal dəyişiklikləri nəzərdə tutur, digərləri isə məhdud dəyişiklik görür. Pandemiyanın beynəlxalq sülh və sabitliyə təsiri ilə bağlı üç ssenari fərqləndirilir:

Optimist ssenari: Bu ssenariyə görə dövlətlər pandemiya ilə mübarizədə lazımı tədbirləri erkən və qətiyyətlə həyata keçirirlər. Pandemiyanın iqtisadiyyata təsiri də görülən maliyyə və pul tədbirləri və ya müəyyən edilmiş beynəlxalq əməkdaşlıqla məhdudlaşdırılır. Buna görə də dünya qısa müddətdə pandemiya əvvəlki vəziyyətə qayıdır. Bu ssenaridə pandemiya beynəlxalq sistemdə heç bir dəyişiklik etmir. Lakin hadisələrin inkişafı bu ssenarinin reallaşma ehtimalını zəiflətməmiş və əsassız etmişdir.

Pessimist ssenari: COVID-19 qısa müddətdə nəzarət altına alınmayacaq və qlobal iqtisadiyyat böyük zərər görəcəkdir. İqtisadi sistemlərin yenidən qurulması böyük resurs və uzun müddət tələb edəcəkdir. Lakin bu resursları dünyada tapmaq mümkün deyil. Belə olan halda beynəlxalq təşkilatlar da fəaliyyət göstərə bilməyəcək. Bu, geosiyasi sistemdə köklü dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyi ehtimal edilir. Belə olan halda qlobal sülhə və sabitliyə nail olmaq daha uzun çəkəcək və yeni beynəlxalq institutlar və mexanizmlərin yaradılmasına ehtiyac yaranacaqdır.

Ən pis ssenari: Pandemiya və qlobal iqtisadi böhran böyük ölçülərə çatacaq, böyük depressiya hökm sürürəcək, bir çox ölkədə sosial və siyasi təlatümlər baş verəcək, dünya nizamı tamamilə dəyişəcək, ölkələr daxilə doğru qapanacaq və qloballaşma sona çatacaqdır.

COVID-19 böhranı göstərdi ki, bu gün dünyanın üzləşdiyi ən böyük təhlükə hüceyrə miqyasındadır. Sərhədsiz və ayrı-seçkilik olmadan yayılan viruslara qarşı ordular və ya qabaqcıl silahlarla mübarizə aparmaq mümkün deyil. Təhlükəyə qarşı ən böyük silah mütəxəssis heyət, sadə təmizləyici vasitələr, qoruyucu materiallar və avadanlıqlardır. Bu silahlara güclü dövlət aparatlarını və beynəlxalq əməkdaşlığı əlavə

etmək lazımdır. Baş verən pandemiya əvvəlki SARS, MERS, Ebola və Zika pandemiyaları ilə birlikdə 21-ci əsrdə qlobal pandemiyaların kifayət qədər tez-tez yaşanacağını bildirir. Bütün dünyada can itkisi və həndəsi şəkildə artan halların sayı ilə pandemiya iqtisadi, sosial və siyasi strukturlara böyük ziyan vurur. Üstəlik, bu vəziyyətin qısamüddətli və ya uzunmüddətli olacağına dair heç bir işarə yoxdur.

Qlobal virusla yerli səviyyədə mübarizə zəruridir, lakin beynəlxalq əməkdaşlıq da lazımdır. Belə ki, virus inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq qoymur, lakin virusla mübarizə imkanlarında böyük fərqlər var. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və münaqişə zonalarında milyonlarla insan pandemiyanın dağıdıcı təsirlərinə qarşı həssasdır. Bu proses son illərdə çox həssaslaşan beynəlxalq sülh və sabitliyə yeni təhlükə yaratmaqdadır.

Pandemiya zamanı qlobal əməkdaşlığın uğursuzluğuna görə neoliberal siyasətlərə inamın zəifləyəcəyi, millətçi-beynəlxalq ideologiyalara meylin artacağı düşünülə bilər. Qlobal iqtisadiyyat daralacağı üçün buradan köçürülən pay milli iqtisadiyyatlara gedəcək. Bununla belə, pul axını qlobal aktyorların verdiyi icazə qədər qlobaldan milliyə doğru istiqamət göstərəcəkdir. Qlobal əlaqələr və ya ittifaq əlaqələri deyil, ölkələr arasında əməkdaşlıq və həmrəylik əhəmiyyət qazanacaq. Məsələn, Aİ siyasəti əvəzinə hər bir ölkə öz milli siyasi diskursunu həyata keçirməyə çalışacaq. Problem qlobaldır, amma həlli milli olacaq. Bu o demək deyil ki, ölkələr beynəlxalq əməkdaşlıqdan və ya ikitərəfli münasibətlərdən heç vaxt imtina edərək içəriyə çəkiləcəklər. Yenə də qloballaşma prosesindən bəhs ediləcək. Amma tarix, xüsusən də yaxın keçmiş heç vaxt unudulmayacaq. Problemlərin həllində dövlətlər problem qlobal olsa belə, beynəlxalq gözləntilər yerinə milli yönümlü həll siyasətləri istehsal etməyə çalışacaqlar. Milli maraqların ön planda olduğu beynəlxalq əməkdaşlığa istiqamətlənmə artacaqdır.

COVID-19 pandemiyası mədəniyyətlər arasındakı fərqləri daha da gücləndirmişdir. Pandemiya dövrlərdə sərhəd keçidlərinin azalacağı və məkan fərqi daha qabarıq olacağı, cəmiyyətlər arasında sosial-iqtisadi və mədəni bərabərsizliyin

artacağı qaçınılmaz olmuşdur. Bundan əlavə, kompüter və internet texnologiyasının daha çox inkişaf etdiyini, münasibətlərin və sosial həyatın daha virtual yaşandığını söyləmək olar. İntroversiya haqqında daha təcrid olunmuş və uzaq bir anlayış həyat tərzini olaraq davam edəcək - ən azı virus təsirini itirənə qədər. Virusdan sonrakı müddətdə müəyyən bir kütlə bu anlayışı mədəniyyətə çevirə bilər. İndi pandemiya prosesi ilə sosial, mədəni və siyasi dəyişiklik və transformasiya prosesi qaçılmaz görünür. İdarə olunan sosial həyat bizim yaşayış mədəniyyətimizin güzgüsü olmalıdır. Münasibətlərdə və sosial həyatda təcrid və məsafə qaydalarına riayət etmək, gigiyena və təmizliyə önəm vermək həm özümüzün, həm də digər insanın sağlamlığı üçün önəmlidir.

Aydın ki, yaşadığımız bu dövrdə global miqyasda böhran yaşanır. Buna istər sağlamlıq, iqtisadi, sosial və ya mədəni böhranı deyə bilərik. Bununla belə, bu bir həqiqətdir ki, COVID-19 təkə ölümçül sağlamlıq böhranı deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi böhrandır. Ən azından bu bəyanat virusun ölümçül təsirinə məruz qalmayan insanlar üçündür. Çünki bu insanlar virusun təsirini sağlamlıq baxımından deyil, daha çox yaşadıkları sosial mühitdən işsiz qalaraq, ictimai münasibətlərini pozaraq, bəlkə də tənha qalmaqla hiss edirlər. Daha önəmlisi və daha ağırı odur ki, fərddə yaşadığı şəraitə görə həyata həvəs azalır və intihara çevrilir. Azərbaycanda və dünyada COVID-19 prosesi ilə intihar hallarında ciddi artım müşahidə olunmuşdur (Emiral və dig., 2020). Buna görə də dövlətlər inklüziv iqtisadi və sosial dirçəliş üçün əsasların qoyulmasına cavabdehirlər. Dövlətlərin var olma səbəbi də məhz budur. Böhrandan çıxmaq üçün ölkələr və onları təmsil edən güc strukturları qısa, orta və uzunmüddətli planlamaları sürətlə həyata keçirməli, sosial həyatı və iqtisadiyyatı yenidən fəaliyyət göstərməlidir.

Pandemiya prosesi 2020-ci ilin mart ayından başlayandan bəri pandemiyanın təsirlərini dayandırmaq üçün görülən tədbirlər və həyata keçirilən pul siyasəti demək olar ki, bütün sektorlara mənfi təsir göstərmiş, bəzilərini isə durğunluq vəziyyətinə salmışdır. Pandemiya ilə mübarizə zamanı siyasətçilər tərəfindən həyata keçirilən pul və fiskal siyasətlər aşağıdakı Cədvəl 16-da göstərilmişdir:

Cədvəl 16: Pandemiya ilə mübarizədə tətbiq edilən Pul və Maliyyə siyasəti

Siyasət forması	Tətbiq olunan siyasət	Tətbiq edən ölkələr
Pul Siyasəti Tədbirləri	Bankları tənzimləyici tədbirlər görməyə və COVID-19-dan təsirlənən borcalanlara əsas borc və ya faiz moratoriumu tətbiq etməyə məcbur etmək	İrlandiya, Çin, Nigeriya, İtaliya və digər
	Mərkəzi Bankın maliyyə (istiqraz və fond) bazarlarını likvidliklə təmin etməsi	Çin, ABŞ və digər
	Mərkəzi Bankın dəyər qazanan istiqraz və qiymətli kağızları alması	Avstraliya, Kanada və digər
	Mərkəzi Bank tərəfindən faiz dərəcələrinin aşağı salınması	Azərbaycan, Türkiyə, Yeni Zelandiya, İngiltərə, Kanada, Yaponiya və digər
	Banklara, KOB-lara, səhiyyə sektoruna, fiziki şəxslərə və vacib müəssisələrə davamlı kredit axını	ABŞ, Nigeriya, Avstraliya, İngiltərə və digər
Maliyyə Siyasəti Tədbirləri	COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlar və sənayelər üçün kütləvi federal stimulyasiya paketini təsdiqləyən dövlətlər	ABŞ, Nigeriya, Türkiyə, İngiltərə, Avstraliya və digər
	Əhaliyə sosial yardımlar	Azərbaycan, ABŞ, Türkiyə, Avstraliya və digər
	Fiziki şəxslər üçün gəlir dəstəyinin təmin edilməsi	ABŞ, Hindistan, İngiltərə, Türkiyə və digər

Mənbə: Ozili və Arun, 2020

Ölkələrin elan etdikləri maliyyə dəstəyi paketləri onların ÜDM-də mühüm yer tutur. Pandemiya prosesinin gətirdiyi maliyyə şərtləri ilə mübarizə prosesində özəl sektor maliyyə baxımında çətinliklərlə üzləşmişdirlər. Siyasətçilər və səlahiyyətli dövlət qurumları pul vəsaitlərinin hərəkəti pisləşmiş şirkətlərin kredit və borclarını yenidən strukturlaşdırmaq üçün dərhal pul və fiskal siyasətləri tətbiq edirlər. Pandemiya prosesi zamanı bütün dünyada həyata keçirilən əsas pul siyasəti kreditlərin və borcların restrukturizasiyası, bazarlara likvidlik dəstəyinin göstərilməsi, aşağı faizli kreditlərin verilməsi və siyasət faizlərinin aşağı salınması olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrin pandemiya qarşı elan etdiyi maliyyə dəstəyi paketlərinin məbləğlərini və bu tədbirlərin əhatəsini göstərən cədvəl 17 aşağıda göstərilmişdir:

Cədvəl 17: Pandemiya ilə mübarizədə açıqlanan maliyyə tədbirlərinin əhatəsi

Ölkələr	Maliyyə vəsaiti	ÜDM(%)	Sahə
ABŞ	2 trln USD	10	Görülən tədbirlərə üçün
Almaniya	756 mlrd EUR	18	Sosial yardımlar üçün
İngiltərə	350 mln GBP	11.8	Görülən tədbirlərə üçün
İtaliya	400 mlrd EUR	15	Daxili bazar və ixraca dəstək
Rusiya	140 mlrd RUB	1.8	Görülən tədbirlərə üçün
Türkiyə	100 mlrd YTL	2.3	Artan kreditlər, düşən vergi faizi
İspaniya	200 mlrd EUR	20	Dövlət və özəl sektora dəstək
Yaponiya	1 trln USD	20	Dövlət və özəl sektora dəstək
Azərbaycan	314 mln AZN	1.1	Görülən tədbirlərə üçün

Mənbə: Duran və Acar, 2020

Nəticə üçün demək olar ki, COVID-19 pandemiyasının bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, dörd əsas sahədə irəliləyişlər əldə edib: (i) təbii mühit insan fəaliyyətindən uzaqlaşaraq qısa müddət ərzində özünü yeniləyə bilməsi (ii)) insanların özlərini fərdi və sosial mənada tanıması üçün bir fürsət olması (iii) nəticələri ağırlı olsa da, insanlara gələcək pandemiyalara daha hazırlıqlı olmağı öyrətməsi (iv) yerli istehsala yönəlik fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi/artırılması kimi ümumiləşdirilə bilər

Bir tərəfdən qlobal təchizat zəncirlərinin fəaliyyətini dayandıran, digər tərəfdən isə demək olar ki, hər bir ölkədə xidmət sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən pandemiya iqtisadi daralma prosesini də özü ilə gətirəcək. Lakin pandemiyanın nə qədər davam edəcəyini, iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə vaxt aradan qaldırılacağını və normal iqtisadi həyata nə vaxt dönəcəyini bilmədən, pandemiyanın nə vaxta qədər davam edəcəyini və nə vaxt normal iqtisadi həyata qayıdacağını bilmək olmaz. Mövcud məlumatların işığında həm Azərbaycan, həm də digər ölkələr üçün aparılan qiymətləndirmələr müxtəlif ssenari fərziyyələrinə əsaslanır. Pessimist fərziyyələrə əsaslanaraq yaradılan ssenarilər nəticəsində yaranan iqtisadi itki və iqtisadi daralmanın yüksək səviyyədə olacağı qənaətinə gəlinəyi halda, optimist fərziyyələr

qısamüddətli daralma prosesi ilə iqtisadiyyatların sürətlə toparlanacağını proqnozlaşdırılır.

3.2. Koronavirus pandemiyası ilə mübarizədə dövlət dəstəyi proqramlarının əsas istiqamətləri: antiböhran tədbirləri

Koronavirus pandemiyasının iqtisadiyyatlara ağır zərbə vurduğu və dünya iqtisadiyyatının tənəzzülə, hətta depressiyaya düşəcəyi ümumi fikir olsa da, bu fikri dəstəkləmək üçün rəqəmlər hələ kifayət deyil. Bununla belə, açıqlanan bəzi rəqəmlər də narahatlıqları təsdiqləyir. COVID-19 pandemiyası əvvəldən qlobal iqtisadiyyatda həyəcan təbili çalmasına səbəb olub. Çünki pandemiyanın başladığı Çin dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatıdır və qlobal təchizat zəncirinin ən mühüm halqalarından biridir. Qlobal istehsal fəaliyyətinin üçdə biri Çində baş verir. Çin həm də dünyanın ən böyük mal ixracatçısıdır. Qeyd edildiyi kimi, Çin pandemiya zamanı səhiyyə sistemlərinin təcili ehtiyac duyduğu ən böyük qoruyucu material və avadanlıq istehsalçısıdır.

Çində COVID-19 pandemiyasının başlamasından qısa müddət sonra tətbiq edilən sosial uzaqlaşdırma tədbirləri ölkənin iqtisadi fəaliyyətlərində böyük geriləmələrə səbəb olub. Pandemiyanın təsirli olduğu yanvar və fevral aylarında Çində sənaye istehsalı 13,5 faiz, xidmət sektoru isə 13 faiz azalıb. İstehsal və xidmət sahələrindəki azalmaya paralel olaraq, işsizlik səviyyəsi 5,2 faizdən 6,2 faizə yüksəldi. Ölkədə pərakəndə satışların orta hesabla yüzdə 20 azaldığı təxmin edilir. İstehlak Çində də ağır zərbə alıb, məsələn, ilin ilk iki ayında avtomobil satışları 86 faiz azalıb. Çində virus nəzarət altında olsa da, səyahət qadağalarının bir müddət davam edəcəyi və istehlakçı etibarının yaradılmasının uzun müddət alacağı təxmin edilir. İlin ilk rübündə Çinin 1976-cı ildən bəri ilk dəfə mənfi rəqəmlərə düşmüşdür. Çin iqtisadiyyatının növbəti rüblərdə böyüməsi və 2022-ci ili 2 faiz artımla tamamlaması gözlənilir. Vurğulanır ki, Çin virus pandemiyasını nəzarətə götürsə və qısa zamanda iş başına dönsə belə,

dünyanın qalan hissəsində mübarizə davam edərsə, Çinin ixracatının artacağını gözləmək olmaz.

Avropa və ABŞ-dan gələn rəqəmlər də parlaq deyil. Böhranın ölçülərini ortaya qoyan ən böyük göstəricilərdən biri də ABŞ-da işsizlik müraciətlərindəki yüksək göstəricilərdir. Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar geniş yayılmış karantin tədbirlərinin tətbiqinə başlandıqdan sonra üç həftə ərzində müraciətlərin sayı 16 milyona çatmışdır. Mart ayında ABŞ-da iqtisadi aktivlik indeksi 12,7 faiz azalmışdır. Goldman Sach Bank, ABŞ iqtisadiyyatının bu ilin ikinci rübündə 34 faiz kiçiləcəyini təxmin edir. İlin sonuna kimi ABŞ-ın milli gəlirinin 8-13 faiz arasında azalacağı təxmin edilir. Avropa Birliyinə (AB) üzv ölkələr və Böyük Britaniyanın böhrandan mənfi təsirlənəcəyi, qitənin iqtisadi itkisinin 420 milyard Avroya çata biləcəyi, iqtisadiyyatların isə ilin sonunda orta hesabla 2 faiz kiçiləcəyi təxmin edilir. Avropanın lokomotivi Almaniyanın 2008-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq ili mənfi artım tempi ilə bağlaya biləcəyi, kiçilmənin hətta 5 faizə çata biləcəyi bildirilir. Avropa Komissiyası Avrozonanın 2022-ci ili mənfi artımla bağlayacağını və azalmanın hətta 1 faizdən yuxarı ola biləcəyini təxmin edilmişdir.

BVF, OECD, Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Təşkilatı (UNCTAD) kimi beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, dövlətlərin bu neqativ vəziyyətdə necə davranması lazım olduğuna dair bir çox iqtisadçıların fikirlərini dörd başlıq altında toplamaq mümkündür:

- Ekspert qruplardan məsləhətlərin alınması
- Sağlamlıq və xəstəliklərə nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi
- Böhrandan zərər çəkmiş sektor və şirkətlərin qorunması üçün maliyyə və pul tədbirlərinin görülməsi
- İstehlakçı inamının bərpası

Ekspert qruplardan məsləhət almaq:

Tez-tez bildirilir ki, qlobal COVID-19 böhranı mütəxəssislərə inamı bərpa edib. Villanova Universitetindən Mark Lawrence Schrad, "Koronavirusla mübarizə aparın

səhiyyə işçiləri, müəllimlər, xidmət işçiləri, dükançılar və kiçik biznes sahiblərini “əsl vətənpərvərlər” kimi qəbul ediləcəyini” müdafiə etdi. ABŞ Hərbi Dəniz Akademiyasının professoru Tom Nikols “Bu pandemiya bizə təcrübənin hər şeydən daha vacib olduğunu xatırladır” ifadəsini işlətmişdir. Bolqarıstanlı politoloq İvan Kratsevin fikrincə, koronavirus pandemiyasında peşəkarlığa dəstək yenidən qayıdıb: “Söhbət öz həyatına gəldikdə, insanların çoxu ekspertlərə inanmağa və elmə müraciət etməyə daha açıq olur. Müşahidə edirik ki, virusa qarşı müharibəyə rəhbərlik edən peşəkarların legitimliyi artır. Ekspertlərə etimadın qaytarılması dövlətin də qaydısını mümkün etdi”.

COVID-19 pandemiyası başlayandan sonra Azərbaycanda olduğu kimi dövlətlərin elmi komitələrdən dəstək aldığı müşahidə edilir. Bu məsləhətçiliyi milli elm institutlarının, ictimai səhiyyə bölmələrinin, pandemiya xəstəliklər şuralarının və həkimlər assosiasiyalarının nümayəndələri təşkil edir. Pandemiyanın iqtisadi və sosial quruluşa vurduğu zərəri minimuma endirmək üçün iqtisadiyyat və ya kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə oxşar komitələrin yaradılması təklifləri verilir. İqtisadçılar, sosioloqlar, politoloqlar, əhali və urbanizasiya ekspertlərindən ibarət bütün sosial elm sahələrinin nümayəndələri ilə yaradılacaq komitələr böhrandan çıxmağın ən sağlam yollarının və strategiyalarının yaradılmasına töhfə verə bilər. Bu məqsədlə Azərbaycanda Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən TİBİB yaradılıb. Şuranın məqsədi “proseslə bağlı uzaqgörən araşdırmalar etmək, qaçınılması lazım olan addımlar haqqında məlumat vermək və həyatı asanlaşdıracaq təkliflər vermək” kimi ümumiləşdirilir.

Sağlamlıq və xəstəliklərə nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi:

Koronavirusla mübarizə strategiyası çərçivəsində inkişaf etmiş ölkələr və bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr səhiyyə sistemlərindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görüblər. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində bu potensialın artırılması asan olmayacaq. Belə ki, dünya əhalisinin yarısı əsas səhiyyə xidmətlərindən istifadə edə bilmir. Digər tərəfdən, bu ölkələrdə təsirli tədbirlər görülmədən COVID-19 pandemiyası bitməyəcək. BVF-nin məlumatına görə, Afrika,

Latin Amerikasını və Asiyanın böyük hissəsi ən böyük risk altındadır. Səhiyyə sistemləri zəifdir və planlaşdırılmamış urbanizasiya səbəbindən sosial uzaqlaşma isə çox çətindir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr sağlamlıq və pandemiya ilə mübarizə imkanlarını artırmaq üçün ya məhdud resurslarını səfərbər etməli, ya da beynəlxalq yardıma müraciət etməli olmuşdurlar. Bu inkişaf fonunda, böhrandan daha az təsirlənmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin borclanmaya duymuşdur. Yeri gəlmişkən, BVF pandemiya ilə əlaqədar 90-dan çox ölkənin qurumdan dəstək istəyib. G-20 ölkələri həmçinin 77 inkişaf etməkdə olan ölkənin özlərinə olan 12 milyard dollarlıq borclarını 8 ay təxirə salmaq qərarına gəldiyini açıqlamışdır.

Böhrandan təsirlənən sektorları və şirkətləri qorumaq üçün maliyyə və pul tədbirlərinin görülməsi:

Qlobal iqtisadi böhranın müddətini müəyyən edəcək mühüm amil dövlətlərin öz vətəndaşlarını və şirkətlərini böhrandan qorumaq üçün görəcəkləri tədbirlərin ölçüsüdür. Dövlətlərin bununla bağlı addımlar atdığı müşahidə edilir. Böhran başlayandan bəri bir çox ölkənin maliyyə və pul tədbirləri gördüyü görünür. Elan edilmiş fəvqəladə tədbirlər paketlərinin maliyyə həcmi 10 trilyon dolları keçdiyi bildirilir. Görülən tədbirlər arasında; İşəgötürənlər üçün faiz dərəcələrini azaltmaq, borcları təxirə salmaq, işsizliyin qarşısını almaq üçün birbaşa pul müavinətləri və stimullar da var. Dövlətlər həmçinin sağlamlıq sistemlərini gücləndirmək üçün resursların transferini sürətləndirmişdirlər.

Bununla belə, həyata keçirilən tədbirlərin maliyyə ölçüsü ölkədən ölkəyə dəyişir. Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına sahib olan ABŞ ən böyük maliyyə təşviq paketini açıqlayıb. Paketin ölçüsü 2,1 trilyon dollara çatır. Yaponiya 990 milyon dollar, Almaniya isə 750 milyon avro dəyərində paketlər açıqlayıb. Azərbaycanın elan etdiyi dövlət paketində nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə dəyərinin 314 milyon manat olduğu bildirilib.

İnkişaf etmiş ölkələrin yardım paketləri COVID-19 pandemiyasının onların iqtisadiyyatlarına təsirini qismən məhdudlaşdırma bilər. Ancaq inkişaf etməkdə olan

ölkələr üçün belə deyil. Dünya əhalisinin üçdə ikisinə ev sahibliyi edən inkişaf etməkdə olan ölkələr zəif sağlamlıq sistemləri və kövrək iqtisadiyyatları səbəbindən koronavirus pandemiyasından ən çox təsirlənən ölkələr sırasında hesab olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr virusun ölkələrinə sirayət etmədən pandemiyanın təsirlərini yaşamağa başlamışdılar. UNCTAD-ın 2020-ci il martın 30-da açıqladığı hesabatı görə, koronavirus Çində yayıldıqca, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən təxminən 100 milyard dollarlıq kapital axınına səbəb olmuşdur. Pandemiya bu ölkələrdə də yaşanmış, faizlər qalxmış, yerli valyutalar orta hesabla 5-25 faiz ucuzlaşmışdır. Üstəlik, beynəlxalq əmtəə birləşmələrində qiymətlər 37 faiz azaldığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracı azalmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ən böyük gəlirlərindən biri olan turizm sektoru uzun illər bərpa olunmaya bilər. BMT inkişaf etməkdə olan ölkələrin pandemiya və qlobal tənəzzüldən təsirlənməməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrin 2,5 trilyon dollar resurs ayırmasının vacibliyini vurğulamışdır.

İstehlakçı etibarının bərpası:

İndiki böhranı çox vaxt 2008-2009-cu illərin iqtisadi böhranı ilə müqayisə edilir. Hazırkı böhranın qlobal maliyyə böhranından ən böyük fərqi təkə maliyyə bazarlarında deyil, həm də tələb və təklifdə şokun yaşanmasıdır. Əslində, bu üç sahədə eyni vaxtda şoklar yaşayan ilk böhrandır. COVID-19 böhranı təkə iqtisadiyyatda tədarük təhlükəsizliyini təhlükə altına atmaqla yanaşı, tələbin böyük azalmasına səbəb olmuşdur. Geniş yayılmış karantin və komendant saati məhdudiyyətləri tələbatın azalmasına səbəb oldu. Koronavirusla mübarizədə geniş yayılmış sosial uzaqlaşdırma tədbirləri insanları evlərinə bağlasa da, yüz minlərlə iş yeri yararsız hala düşdü. Bildirilir ki, sosial uzaqlaşdırma tədbirləri və biznesin həcmində azalma səbəbindən Azərbaycanda işsizlərin sayı bir milyonu keçmiş, ABŞ-da isə bir ayda 22 milyon insan işsizdir. Bəzi iqtisadçılar işini itirənlərin əksəriyyətinin karantin tədbirləri ləğv olunsaydı, işə qayıda bilməyəcəklərini proqnozlaşdırırlar.

Qlobal iqtisadiyyatın sütunlarını sarsıdan bu pandemiyanın artan sosial və iqtisadi xərcləri qarşısında ölkələr nəhəng iqtisadi paketlər tətbiq etməli oldular. Bu prosesdə

səhiyyə sektorunun strateji əhəmiyyəti daha yaxşı dərk olunmağa başladı. Bir çox ölkə tibbi avadanlıq istehsalı üçün avtomobil kimi müxtəlif sektorlardakı şirkətlərə müraciətlər etmişdirlər. Bəzi Avropa ölkələri tibbi avadanlıq problemi səbəbindən sağlamlıq avadanlıqlarının istehsalını öz ölkələrinə qaytardı. Avropanın bəzi ölkələri tibbi ləvazimatları müsadirə edərkən (maska müharibələri), digərləri (Almaniya, Fransa və Çexiya kimi) maska və respiratorların ixracını qadağan etməklə Avropa İttifaqı (Aİ) daxilində sərbəst hərəkəti pozmuşdur.

İtaliya və Fransanın səhiyyə sektorlarına dəstək sorğuları Aİ ölkələri tərəfindən çox vaxt cavabsız qalmışdır. Birliyin pandemiya qarşısında Cənubi Avropa ölkələrinin yardım/dəstək tələblərinə susması və bəzi ölkələrin tibbi avadanlıqların ixracına məhdudiyyətlər qoyması AB layihəsinin şübhə altına alınmasına səbəb oldu. Çin, Rusiya və Kuba kimi ölkələr Aİ-nin passiv mövqeyi qarşısında İtaliyanın pandemiya ilə mübarizəsinə həm tibbi avadanlıq, həm də səhiyyə işçiləri əlavə etmişdir. Bu vəziyyət Avropada birlik ruhuna qarşı məyusluğu daha da artırmışdır.

Dünyada pandemiya qarşı oxşar tədbirlər görülsə də, səhiyyə infrastrukturu və müdaxilə üsulları baxımından ölkələr arasında müəyyən fərqlər var. Pandemiyanın yayıldığı Şərqi Asiya ölkələri keçmiş pandemiyalardan (SARS, MERS) əldə etdikləri təcrübədən istifadə edərək pandemiya qarşı tez bir zamanda tədbir görə bilmişdirlər. Bu ölkələr, o cümlədən Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapur, pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün tez reaksiya vermiş, geniş testlər keçirmiş, yoluxma hallarını izləmiş və ciddi karantinlər tətbiq etmişdirlər. Bundan əlavə, bəzi ölkələrin (Sinqapur və Cənubi Koreya) hökumətləri kəskin tədbirlər görməkdən çəkinməmişdirlər. Xüsusilə Çində Pekin administrasiyasının fəvqəladə sərt tədbirləri (məlumat axınının qarşısının alınması, rəqəmsal nəzarət, məcburi karantin kimi) və insanların bu siyasətlərə riayət etməsi pandemiya nəzarətdə faydalı olmuşdur. Bu ölkələrdə hökumətlər və vətəndaşlar arasında effektiv kommunikasiya kanallarının yaradılması pandemiya nəzarəti də sürətləndirdi. Belə ki, Cənubi Koreyada hökumət

pozitiv yoluxmaların yer bildirimini rəqəmsal mühitdə yayımlamış və ictimaiyyətə yoluxmaları anbaan izlədiklərini göstərmişdirlər.

Bu gün bir çox Asiya ölkələrinin pandemiya ilə mübarizədə Avropa və ABŞ-dan daha yaxşı çıxış etdiyi görünür. Bu vəziyyətin təbii nəticəsi olaraq Avropa və ABŞ 2020-ci il mart ayının ortalarından etibarən pandemiyanın yeni episentrinə çevrildilər. Bu prosesdə Çin maskalardan tutmuş respiratorlara, tibbi avadanlıqdan səhiyyə işçilərinə qədər bir çox ölkəyə dəstək verməyə başladı. Çin eləcə də xeyli miqdarda tibbi avadanlıq satışını da həyata keçirmiş oldu.

Koronavirusun ciddi şəkildə yayıldığı Avropada ölkələrin həm səhiyyə infrastrukturu, həm də bu böhrana yanaşma tərzi bir-birindən bir qədər fərqlidir. Bir çox Avropa ölkəsində səhiyyə sisteminin pandemiya qarşı hazır olmaması səbəbindən böyük bir sağlamlıq böhranı yaşandı. Xüsusilə 2008-ci ildə qlobal maliyyə böhranının dövlət potensialına və iqtisadiyyatına vurduğu ziyanı tam ödəyə bilməyən Cənubi Avropa ölkələri koronavirus böhranını daha dərindən yaşadılar. Avropanın bir çox ölkəsində 65 yaşdan yuxarı əhəlinin çoxluğu (15-20 faiz arasında) bu ölkələri pandemiya daha həssas edən digər amil kimi ortaya çıxmışdır. Güclü səhiyyə sistemi və iqtisadiyyatı ilə seçilən Almaniya belə, koronavirusla mübarizədə çətinlik əlamətləri göstərdi. İtaliya, İspaniya, Fransa və İngiltərə kimi ölkələr geniş sınaqların keçirilməsi və sosial həyatı təcrid etmək kimi müdaxilələrdə gecikmə nəticəsində ağırlı vəziyyətlərlə üzləşməli oldu. Bu vəziyyət bu ölkələrin ictimai səhiyyə siyasətlərinin qeyri-adekvatlığını ortaya qoydu. Bu mənfi mənzərənin əksi olaraq bəzi Avropa ölkələrində qocalar evində təkbaşına qalan və xroniki xəstəlikləri olan bir çox qocanın ölümü, xəstəxanalara yerləşdirilməyən qocalar kimi qeyri-insani dramlar da pandemiyanın yaşatdığı hallar arasında yer aldı.

Səhiyyə sisteminin tıxanması ilə bağlı oxşar xəbərlər də ABŞ-dan gəlmişdir. Pandemiya qarşısında ABŞ-ın elan etdiyi iqtisadi paketlərin ölçüsündən daha çox ölkənin səhiyyə sisteminin özü böyük mübahisə yaratmışdır. Dünyanın ən balanssız və qeyri-bərabər sağlamlıq sistemlərindən birinə sahib olan ABŞ koronavirus

pandemiyasına qarşı sürətli və təsirli tədbirlər görə bilmədi. Nobel mükafatlı iqtisadçı Cozef Stiqlits də ABŞ-ın bu böhranda üçüncü dünya ölkəsi kimi davrandığını bildirib. ABŞ-da səhiyyə sistemi dar əhatəlidir və yoxsulları istisna edən struktura əsaslanır. Dünyanın ən bahalı səhiyyə sisteminə malik ölkəsi olan ABŞ-da 27,5 milyon insanın tibbi sığortası yoxdur. 2010-cu ildə Barak Obama "Obamacare" kimi tanınan səhiyyə islahatını həyata keçirdi ki, bu da daha çox vətəndaşın səhiyyə sistemindən faydalanmasına imkan verəcək və səhiyyə sistemini müəyyən dərəcədə bərabərlikçi hala gətirəcəkdi. Lakin Tramp prezident seçildikdən sonra bu səhiyyə islahatında ciddi boşluqlar açıb, onu tanınmaz hala salmışdır. Zəif bir ictimai səhiyyə sisteminə sahib olan və böyük ölçüdə azad bazara əsaslanan səhiyyə sistemi ilə pandemiya ilə mübarizə aparmağa çalışan ABŞ, koronavirus böhranında demək olar ki, ictimai səhiyyə böhranı yaşadı.

Pandemiyaya qarşı görülən sanitariya tədbirlərinin iqtisadi fəaliyyəti ciddi şəkildə daraltması ölkələri görünməmiş xilasətmə/təşviq paketləri elan etməyə sövq etdi. Bu paketlərlə iqtisadi fəaliyyətdəki daralmanın məhdudlaşdırılmasına, müəssisələrin çətin vəziyyətə salınmasına və təhlükə altında olan məşğulluq bazarının qorunmasına çalışıldı. Bu çərçivədə ABŞ 2,2 trilyon dollarlıq nəhəng xilas paketi elan edərkən, Almaniyaya 750 milyard avro, Fransa 345 milyard avro və İspaniyaya 200 milyard avroluq yardım paketi açıqlayıb. Aprel ayı etibarilə qlobal miqyasda açıqlanan iqtisadi paketlərin ümumi dəyəri 8 trilyon dollara yaxınlaşıb. Elan edilən iqtisadi paketlərin milli gəlirə nisbəti baxımından Almaniyaya və İtaliyaya yüzdə 30 ilə önə çıxarkən onu Yaponiya, İngiltərə və Fransa izləyir.

Koronavirus pandemiyasının ilk ciddi nəticələrinin Avropada göründüyü İtaliyada hökumət 750 milyard avroluq iqtisadi paket açıqlaymışdır. Paketə kiçik və orta şirkətlərə maliyyə yardımı, iş yerlərinin qorunmasına dəstək, vətəndaşların vergi ödəmələrinin gecikdirilməsi və ixracın davam etdirilməsi tədbirləri daxildir. Pandemiyadan əvvəl İtaliya həm işsizlik nisbəti, həm də dövlət borcu ilə digər Avropa ölkələrindən daha pis vəziyyətdə idi. İtaliya pandemiya ilə mübarizədə AI-dən korona

istiqrarlarının buraxılmasını tələb etsə də, şimal ölkələrinin etirazları səbəbindən bu tələb qəbul edilməyib. Əslində İtaliyanın bu tələbini İspaniya və Fransa da dəstəkləyib, lakin Aİ bu məsələni müzakirə etmək üçün bir neçə dəfə görüşsə də, heç bir nəticə əldə olunmayıb. Ümumiyyətlə, Aİ pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində İtaliya kimi üzv dövlətlərin tələblərini yerinə yetirməkdə kifayət qədər istəksiz və passiv qalmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya tarixi bir çox pandemiyanın şahidi olsa da, tibb elmləri və texnologiyasının 21-ci əsrdə bu qədər inkişaf etməsi bəlkə də belə bir pandemiya hazırlıqsız tutulmaq üçün ən mübahisəli məsələdir. Covid-19 pandemiyasının Azərbaycanda və bütün dünyada iqtisadi təsirlərini və pandemiya ilə mübarizədə iqtisadi idarəetmə proseslərini araşdıran bu araşdırmada pandemiya sonrası dövrlə bağlı ümumi qiymətləndirmənin aparılması qaçınılmazdır. Əslində pandemiya sonrası işsizlikdən sonra yoxsullaşma, Covid-19-un sosial-iqtisadi təsiri, qaçqınların vəziyyəti kimi məsələlər bir çox ölkələrin gündəmində olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Covid-19-un yaratdığı iqtisadi təsirlərin dünyada 40-50 milyon insanı həddindən artıq yoxsulluğa sürükləyəcəyini bildirdi. Dünyada və Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərə nəzər salındıqda pandemiya sonrası baş verəcək yoxsulluqla bağlı kompleks maliyyə tədbirinin irəli sürülmədiyi görünür. Xüsusilə, qadınların qeydiyyatsız məşğulluğu, qayğı işində və emosional əməkdə liderliyi onların böhran zamanı diqqətdən kənar qalanlar sırasında olmasına səbəb olur. Pandemiya prosesində qadınların sosial-iqtisadi baxımdan daha çox təsirlənməsinə baxmayaraq, onların görülən maliyyə tədbirləri ilə bağlı məlumatlılığı və göz ardı edilməsi “heç nə əvvəlki kimi olmayacaq” diskursunun əksinə olaraq bəzi şeylərin əvvəlki kimi olacağını göstərir. Digər tərəfdən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına görə, pandemiya sonrası yaşanacaq ən böyük problemlərdən biri də işsizlikdir. Dünya əhalisinin 55%-i (dörd milyard insan) sosial sığorta və ya sosial yardımla əhatə olunmur. Qlobal miqyasda işsizlərin yalnız 20%-i işsizlik müavinəti ilə əhatə olunur və bəzi regionlarda əhatə dairəsi xeyli aşağıdır. Bu, pandemiya sonrası yoxsulluğun daha da artacağına işarədir.

Pandemiya qlobal ölçüyə malik olduğundan, onun qarşısının alınması və nəzarəti üçün qlobal mübarizə vacibdir. Pandemiya ilə mübarizədə ölkələr arasında məlumat mübadiləsinə artıraraq əməkdaşlıq modelləri inkişaf etdirilməlidir. Bundan əlavə, ölkələr imkanlar daxilində bir-birlərini avadanlıq və tibbi ləvazimatlarla təmin

etməlidirlər. Bilinməlidir ki, əməkdaşlıq və ünsiyyət öz ölkələrində yoluxma hallarının və ölüm hallarının sayını da azaldacaq. Axı, COVID-19 qlobal bir pandemiyadır və mübarizədə qlobal paylaşma vacibdir. Peyvənd tədqiqatları və effektiv antivirus preparatlarının hazırlanması mümkün qədər dəstəklənməlidir. Siyasi və qlobal ideologiya, kommersiya qayğıları bir kənara qoyulmalı, bu məqsədlə birgə araşdırmalar aparılmalı, bütün cəmiyyətlərin ehtiyaclarını ödəyən peyvənd və dərman istehsalı təmin edilməlidir.

COVID-19 pandemiyasının dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində iqtisadi daralmaya səbəb olacağını və bu daralmanın 2008-2009-cu illərdəki Qlobal Maliyyə Böhranında müşahidə olunan daralma qədər və ya ondan daha şiddətli ola biləcəyini söyləmək olar. Lakin dünya iqtisadiyyatında daralmanın şiddəti iqtisadi fəaliyyətlərə qoyulan məhdudiyyətlərin nə qədər davam edəcəyindən asılı olaraq dəyişə bilər. İqtisadi məhdudiyyətlər qısa müddət davam edərsə, sürətli bərpa prosesinə girmək mümkün olsa da, sözügedən məhdudiyyətlər uzun müddət davam edərsə, ciddi iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər.

Covid-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata vurduğu zərərin minimuma endirilməsi istiqamətində atılan addımlar və planlar və iqtisadiyyatla bağlı bütün arqumentlər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Qlobal iqtisadiyyatdakı daralmanın fərdlər, qurumlar və təşkilatlar üzərindəki təzyiği günü-gündən artır və qlobal rifahın əldə olunmasına inamı sarsıdır. Böhran mühitinin cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinə qeyri-mütənasib şəkildə təsir etməsi bərabərsizliyin artması nöqtəsində də nəzərə alınmalı bir vəziyyətdir. İşsizlik və qeyri-məşğulluq səviyyəsi yüksək olan gənclər və qadınlar əmək tələbinin azalmasına qarşı daha həssas görünürlər. Demək olar ki, ictimai sahədə olanları öz vəzifə və şəxsi sahələrində məsuliyyətə cəlb etməli olan qadınlar da tibb işçiləri kimi prosesin qəhrəmanıdır. Qadınlar arasında işsizlik nisbətlərinin yüksək olmasının və ya qadınların bu prosesdə işçi qüvvəsinə daxil olmamağın səbəblərindən biri kimi görünən “iş-ailə həyatı” balansının qurulması üçün davamlı dövlət dəstəyinə ehtiyac vardır.

Böhran mühitinin dağıdıcı təsirlərindən ən çox təsirlənən digər qrup aşağı və orta gəlirli işçilərdir. Ölkə iqtisadiyyatlarında təkmilləşmə prosesinin uzanması ayrı-ayrı şəxslərin alıcılıq qabiliyyətini zəiflədir, gəliri aşağı olanlar üçün prosesi daha da çətinləşdirir. Məşğulluq və gəlir dəstəyini təmin etməklə iqtisadiyyatın və əmək bazarının stimullaşdırılması nöqtəsində atılan addımlara yenidən baxılmalı, genişmiqyaslı və əlaqələndirilmiş siyasətlər hazırlanmalıdır. Bundan əlavə, pandemiya böhranından ən çox təsirlənən qrupları həssaslıqla qiymətləndirmək, onları işə götürmək və gəlir itkilərini minimuma endirmək üçün təşəbbüslər həyata keçirmək lazımdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı bütün neqativ görüşlərin aradan qaldırılması və pandemiyanın mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün həm sahibkarların, həm də vətəndaşların dövlət qarşısında mühüm vəzifələri vardır. Pandemiyanın yaratdığı gəlir itkilərinin azaldılması üçün dövlət tərəfindən veriləcək dəstəyin vergi hesablamaları, vergi yükünün və ödəniş müddətinin yenidən qurulması, kompensasiya dəstəyi paketlərinin izahı formasında olması təklif oluna bilər.

COVID-19 pandemiyasının bitmə tarixi məlum olmadığı üçün bizneslər iqtisadiyyatı ayaqda saxlamaq üçün rəqəmsal mühitdə güclənmək və böyümək üçün bəzi yeni addımlar atmalıdırlar. S&P-nin məlumatına görə, 2022-2023-cü illərdə Azərbaycanın ÜDM-i orta hesabla 4,7% artacaq. Dövlət tərəfindən açıqlanan məlumatına görə, ÜDM artımının 2021-ci ildə 3,4%, 2022-ci ildə isə 4,8% olacağı proqnozlaşdırılır. COVID-19 məhdudiyyətləri və OPEC+ sazişləri çərçivəsində neft hasilatının azalması səbəbindən 2020-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-i 4,3% azalsa da, 2021-ci ildə Qarabağ Qələbəsindən sonra ermənilərdən azad edilən torpaqlarda həm tikinti, həm də yenidənqurma işləri sürətlə aparılmış və paralel olaraq neftin qiymətinin 80 USD olması həm beynəlxalq, həm də yerli iqtisadi proqnozların reallaşması üçün əsas yaradır.

Pandemiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına olan təsirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Uzunlaşmış karantin müddəti iqtisadiyyata böyük təsir göstərmişdir;
- Karantin dövrünün yaratdığı mənfi tələb şoku aşağı inflyasiya səviyyəsində aşağıya doğru təzyiq göstərməkdədir;
- Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ticarət balansının daha da pisləşməsinə səbəb olsa da, hələ də ümumi ÜDM-in 9%-ə bərabər profisit var;
- Kredit portfeli artarkən, depozitlər azalmış, dövlətin COVID-19 qarşısının alınması tədbirlərindən təsirlənən sənayelər üçün kredit zəmanəti dəstəyi proqramı 2020 iyul ayından bəri davam edir;
- Həm həyat sığortası, həm də qeyri-həyat sığortası seqmentləri sığorta sənayesinin böyüməsinə töhfə verdi;
- Mərkəzi Bank iyul-oktyabr dövründə yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini 50 vahid azaldaraq 6,5%-ə endirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1950 nömrəli Sərəncamı, 19 Mart 2020
2. “Koronavirus pandemiyası ilə mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 07 aprel 2020
3. “Yeni növ koronavirus (COVID-19) infeksiyası ilə mübarizə tədbirlərində iştirak edən tibb işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 18 Mart 2020
4. Bağırov S. (2013), “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır”. Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu, Bakı, 2013, 28səh, s.3.
5. Kərimli G. (2010), “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır”. “Ülfət Qazeti”, Bakı, s.3-7.
6. Məmmədov Z.F. (2010), “Qlobal böhranı və dövlətin antiböhran strategiyası: dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı”. “Dövlət idarəçiliyi jurnalı”, № 1, s.17-25
7. Mustafayev F. F. (2010), “Transformasiya şəraitində makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin problemləri”, avtoreferat, Bakı, s.30
8. Mustafayev F. F. (2018), “Makroiqtisadi siyasətlə büdcə-vergi siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi”. “İqtisadiyyat və audit”, № 10(7), s.21-28

9. Süleymanov E., Zeynalov A. (2019), “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”. BMU Jurnalı, Bakı, s.111-120.
10. Zeynalov V. Z. (2012), “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”. Elm nəşriyyatı, Bakı, s.146

Türk dilində

1. Adıgüzel M. (2020), “Covid-19 pandemisinin Türkiyə ekonomisinə etkilerinin makroekonomik analizi”. “İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Covid19-özel ek)”, №18(35), s.177-199.
2. Arabacı H. ve Yücel D. (2020), “Covid-19 pandemisinin Türk bankacılık sektörü üzerine etkisi”. “Social Sciences Research Journal”, №8(2), s.186-208.
3. Duran M. S. ve Acar M. (2020), “Bir virüsün dünyaya ettikleri: Covid-19 pandemisinin makroekonomik etkileri”. “International Journal of Social and Economic Sciences”, №10(1), s.35-68.
4. Ersoy H., Gürbüz A. O. ve Erdoğan M. F. (2020), “Covid-19'un Türk bankacılık ve finans sektörü üzerine etkileri, alınabilecek önlemler”. “İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Covid19-özel ek)”, №17(34), s.132-193.
5. Güder F., Güngör M. ve Yücekaya P. (2021). “COVID-19 Salgınının Tüketici Davranışları Üzerine Etkisinin Yönetim Stratejileri Bağlamında Değerlendirilmesi”, Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1), s.59-76.
6. Kılıç O. (2020), “Tarihte Küresel Salgın Hastalıkları ve Toplum Hayatına Etkileri”, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, s. 13-54.
7. Sürme Metin (2020), “Turizm ve Covid-19”. İKSAD Yayınevi, Ankara, ss.254
8. Teater B. (2015), “Sosyal hizmet kuram ve yöntemleri”. Ankara: Nika Yayınevi, ss. 324
9. Turan A. ve Hamza Ç. H. (2020), “Türkiyede COVID-19 İle Mücadele: Politikalar ve Aktörler”. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, №3(2), s.17-29.

10. Tüz Melek V. (2014), “Kriz yönetimi, uygulama için temel adımlar”. Nobel Yayınları, №5 (1) İstanbul, s.268

İngilis dilində

1. Funk S., Gilad E., Watkins C. and Jansen V. A. (2009), “The spread of awareness and its impact on epidemic outbreaks”. PNAS, 106(16), 6872- 6877, p. 125-148

2. IMF (2020). “World economic outlook update tentative stabilization, sluggish recovery”, from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/01/20/weo-update-january2020>

3. Kandel N., Chungong S., Omaar A. and Xing J. (2020). “Health Security Capacities in The Context Of Covid-19 Outbreak: An Analysis Of International Health Regulations Annual Report Data From 182 Countries”, The Lancet, 395(10229), p. 1068-1089.

4. Kim Yong I. (2014), “The Long-run Impact of a Traumatic Experience on Risk Aversion”. “Journal of Economic Behavior Organization”, Vol.108, p.165-196.

5. McKibbin W. and Fernando R. (2020), “The global macroeconomic impacts of COVID-19: seven scenarios”, Centre for Applied Macroeconomic Analysis (CAMA) Working Paper, p.117

6. OECD (2020), “Evaluating the initial impact of COVID-19 containment measures on economic activity”, Retrieved from: <https://www.austaxpolicy.com/news/oecd-evaluating-the-initial-impact-of-covid-containmentmeasures-on-activity/>

7. Rahmanov F., Gojayeva E., Suleymanov E., Huseynova Sh. (2020), “Real opportunities and limitations of the development of the tourism industry in the post-pandemic period”. Romanian Statistical Review, №12, p.65-78

8. Rakhmanov F.P., Suleymanov E.B., Gojayeva E.M. (2020), “Effects of Coronavirus Pandemic Influence on the Tourism Development in Azerbaijan”. “Туризм и гостеприимство: научно-практический журнал”, №2, p.741
9. Tsai I-Chun (2014), “Spillover of Fear: Evidence from the Stock Markets of Five Developed Countries”, “International Review of Financial Analysis”, №33, p.276–295.
10. Zoellner T., and Maercker A. (2006), “Posttraumatic growth in clinical psychology: A critical review and introduction of a two component model”. Clinical Psychology Review, 26(5), p. 636-643.

İnternet resursları

1. <https://www.indyturk.com/node/141511/dünya/imfden-koronavirüs-için-50-milyar-dolarlıkyardım-paketi> (25.02.2022)
2. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7160643/> (09.04.2022)
3. <https://www.cidrap.umn.edu/news-perspective/2021/01/experts-weigh-economic-impact-world-nears-100-million-covid-19-cases> (27.10.2021)
4. <https://www.ecdc.europa.eu/en> (30.11.2021)

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2 mart 2020-ci il OECD-nin iqtisadi böyümə təxmini.....	18
Cədvəl 2: Respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətləri.....	35
Cədvəl 3: Respondentlərin maliyyə vəziyyətinə müvafiq göstəricilər.....	36
Cədvəl 4: Respondentlərin iş və əmək haqqı göstəriciləri.....	37
Cədvəl 5: Demoqrafik göstəricilərin normallıq testi nəticələri.....	39
Cədvəl 6: Maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq əlaqənin nəticələri.....	40
Cədvəl 7: Pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər.....	41
Cədvəl 8: Pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər.....	42
Cədvəl 9: Uzaqgörənlik dəyişəni ilə respondentlərin cins dəyişəninə müvafiq göstəricilər.....	42
Cədvəl 10: Birinci qrup hipotezlərin nəticələri.....	42
Cədvəl 11: Maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə yönəlik nəticələri.....	43
Cədvəl 12: Pandemiya səbəbli ümumi vəziyyət səviyyəsi ilə aylıq gəlir dəyişəni arasında əlaqə göstəriciləri.....	44
Cədvəl 13: Pandemiya sonrası maliyyə vəziyyəti səviyyəsi ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə müvafiq göstəricilər.....	45
Cədvəl 14: Uzaqgörənlik dəyişəni ilə respondentlərin aylıq gəlir dəyişəninə müvafiq göstəricilər.....	46
Cədvəl 15: Yaradılan ikinci qrup fərqlilik hipotezləri və nəticələri.....	47
Cədvəl 16: Pandemiya ilə mübarizədə tətbiq edilən Pul və Maliyyə siyasəti.....	59
Cədvəl 17: Pandemiya ilə mübarizədə açıqlanan maliyyə tədbirlərinin əhatəsi.....	59

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycan üzrə işsizlik səviyyəsi, (faiz).....	48
Qrafik 2: Real ÜDM artımı (illik faiz dəyişməsi).....	49
Qrafik 3: İnflyasiya dərəcəsi, orta istehlak qiymətləri (İllik faiz dəyişməsi).....	51
Qrafik 4: Ümumi hökumətin xalis kreditləşməsi/borclanması (ÜDM-in faizi).....	52